

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
drs. F.M. Fox (secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs.
J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet, mw. J.E. Oldenburger,
ir. D.G. de Hoog, drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Nederlandse koloniale architectuur in Azië / Dutch Colonial Architecture in Asia (Rob Dettingmeijer)	197
Mireille van Reenen Daendels' getemperde ambities. Een architectuurhistorische analyse van het 'Gouvernements Hôtel' in Weltevreden (het huidige Jakarta)	198
Cor Passchier Het huis Reinier de Klerk, een voormalige buitenplaats in Jakarta	207
Pauline K.M. van Roosmalen Hoop gloort. De renaissance van het gebouw van de Nederlandsch-Indische Kunstkring in Batavia (Jakarta)	214
C.J. van Dullemen Charles Prosper Wolff Schoemaker en de Architectuur in Nederlands-Indië	218
Hans Schiebroek en Marion Peters Het Portugese- of Buitenkerkhof in Pulicat op de oostkust van India. Een oude VOC begraafplaats in ere hersteld	229
Publicaties	
Vincent van Rossum, Martha Bakker (red.), Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci (recensie Pieter Vlaardingerbroek)	239
Hugo Landheer, Kerkbouw op krediet: De financiering van de kerkbouw in het aartsbischepdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965 (recensie Ronald Stenvert)	240
J. Perry, Ons fatsoen als natie; Victor de Stuers 1843-1916 (recensie G.W. van Herwaarden)	242
Summaries	242
Auteurs	244

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Het Gouvernements Hotel in Jakarta met de monumenten
van Waterloo en Coen omstreeks 1895 (KITLV, inv.no. 2726)
Achterzijde: De entree in de noordelijke zijgevel van het
Huis Reinier de Klerk, na restauratie (foto Cor Passchier)

BULLETIN KNOB

Jaargang 104, 2005, nummer 6

Nederlandse koloniale architectuur in Azië

In het jaar 2005 is het zestig jaar geleden dat de Republiek Indonesië werd uitgeroepen en tevens wordt het 'Indisch Jaar' gevierd. Het leek de KNOB passend om opnieuw een studiedag 'Overzees Erfgoed' te organiseren en een nummer van het *Bulletin* daaraan te wijden. Dit gebeurde in samenwerking met ICOMOS en Blue Shield Nederland.

Bij de herdenking dat 400 jaar geleden de Verenigde Oost-Indische Compagnie werd opgericht schreef Indonesië-specialist Raben: "Waar tot voor vijftig jaar de koloniale roem de natie schraagde, is er in het postkoloniale Nederland geen eenduidig gebruik van deze geschiedenis meer mogelijk" (*Historisch Nieuwsblad* dec. 2002, 30). De VOC wordt vaak nog gezien als de organisatie die begon met de kolonisatie van het huidige Indonesië. Belangrijker is dat met de Indiëvaart en de daarop volgende wisselende vormen van dominantie, controle maar ook samenwerking met en zelfs onderschikking aan lokale machthebbers de Nederlanders als eersten een wereldwijd handelsnetwerk wisten op te zetten. Vele landen stichtten daarop ook hun Indische Compagnieën. Pas in de negentiende eeuw werd dit systeem vervangen door een imperialisme van de grote Europese Staten en de Verenigde Staten. De toen afwisselend met grof geweld, puur winstbejag maar ook goede bedoelingen gestichte dominantie van het westen is tot vandaag voelbaar in de relatie tussen volkeren en zelfs tussen individuele mensen. Ontkennen van die geschiedenis is geen optie. Het lijkt eerder belangrijk dat de voormalige kolonistoren verantwoordelijkheid nemen voor de instandhouding van hun erfgoed overzee, zodat ieder zijn geschiedenis kan blijven hechten aan 'lieux des mémoires'.

Dat dit lang niet altijd het geval is blijkt uit het artikel van Schiebroek en Peters die vanuit een sterke persoonlijke betrokkenheid spreken over het in ere herstellen van een oude VOC begraafplaats in Pulicat, India. Wie VOC zegt roept altijd herinneringen aan de zeventiende eeuw op, maar niet alleen in Nederland blijkt de achttiende eeuw minstens zo boeiend te zijn. Passchier toont dat aan bij zijn verhaal over de mede door hem herstelde buitenplaats van De Klerk. Dit is het laatste overgebleven voorbeeld van een schakel tussen het oude Batavia en latere Weltevreden. De trek naar buiten van de welgestelden krijgt een belangrijk ijkpunt in het Gouvernements Hôtel te Weltevreden. Van Reenen laat zien hoe Daendels in zijn paleis en in zijn gouverneurschap een modernere vorm van bestuur dan tijdens het bewind van de VOC probeerde door te voeren. Hij moest zijn ambities temperen maar het was overduidelijk dat hij een 'internationale westerse stijl' als teken van aanwezigheid wilde gebruiken.

Pas in de twintigste eeuw zien we opnieuw een 'internationale westerse moderne stijl' gebouwd door professionele architecten in Indonesië tot ontwikkeling komen. Een goed voorbeeld daarvan is het door Van Roosmalen besproken en in 1914 geopende Kunstkringgebouw ontworpen door P.A.J. Moojen. Zij ziet in stijl en materiaalgebruik een duidelijke

invloed van Berlage. Iets later ontwikkelt zich een eigen moderne indo-europese stijl. Charles Prosper Wolff Schoemaker speelt daarin een belangrijke rol, zoals Van Dullemen aantoonde. Na de onafhankelijkheid bleek de 'indo-europese stijl' te zeer samen te hangen met herinneringen aan het kolonialisme om een vervolg te krijgen. Vanaf de opkomst van het postmodernisme worden vraagtekens gezet achter het uitsluitend voor het heden bouwen. In heel de wereld, maar zeker in Azië, neemt de belangstelling voor geschiedenis en de eigen regio sterk toe. De redactie hoopt met dit nummer, dat alleen samenvattingen in het Engels bevat, toch een bijdrage daaraan te kunnen geven.

Dutch Colonial Architecture in Asia

In the year 2005 it is sixty years ago that the Republic of Indonesia was proclaimed and it is also the year of 'the former Dutch East Indies'. That is the reason why the Royal Dutch Antiquarian Society (KNOB) thought it appropriate to organize another conference about 'Dutch Heritage overseas' and devote an issue of its magazine to the same theme. This happened in cooperation with ICOMOS and Blue Shield Netherlands.

As until fifty years ago the colonial glory supported the nation's self esteem, there is no unequivocal use for this history in the postcolonial Netherlands, said Raben, specialist on Indonesia in 2002, when the Dutch celebrated the founding of the Dutch East Indian Company (VOC) in 1602. The VOC is associated with the colonization of contemporary Indonesia. It is more correct and important that the trade with the East Indies started the establishment of a global commercial network by using a range of forms of dominance and control but also seeking cooperation with and even accepting subordination by local rulers. Many countries followed the Dutch example by establishing their own East Indian Companies. It is only during the 19th century that this system was gradually replaced by the imperialism of the European States and the United States. The dominance of the West created by means of severe violence, pure pursuit of profit as well as good intentions is still to be felt in the relations among peoples and even individuals. Denying history is no option. It would be brave if the former colonizing powers took responsibility for their heritage overseas, so that everyone will be able to attach his history to 'lieux des mémoires'.

Ever since postmodernism building solely for the demand of the day is being questioned. In the whole world, and definitely in Asia, interest in history and one's own region is growing. With this issue the editors hope to make a humble contribution to this process, although it was only possible to provide English summaries of the articles for this occasion.

The editorial staff, Rob Dettingmeijer

Daendels' getemperde ambities

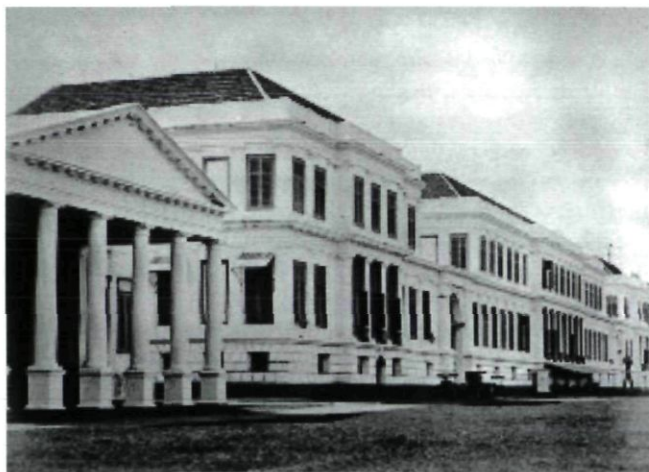
Een architectuurhistorische analyse van het 'Gouvernements Hôtel' in Weltevreden (het huidige Jakarta)¹

Mireille van Reenen

Inleiding

In literatuur werd veelal laetdunkend gesproken over architectuur uit de negentiende eeuw. De architect zoals wij die vandaag kennen is echter een relatief jong verschijnsel. Het was in de negentiende eeuw zeer gebruikelijk dat bouwmeesters of ingenieurs van 'de waterstaat' aan het hoofd stonden van bouwprojecten, wat paste in een eeuwenoude traditie. Blijkbaar wilden de nieuwe architecten uit de twintigste eeuw zich afzetten tegen hun minder 'professionele' en 'academische' voorgangers, door middel van het verguizen van de negentiende-eeuwse (waterstaats)architectuur. In dit artikel wordt getracht om aan de hand van een negentiende-eeuws gebouw aan te tonen dat een functionalistisch-materialistische verklaring van de negentiende-eeuwse architectuur geen recht doet aan de rijkdom en complexiteit van toen gebouwde constructies.

Het hier te bespreken gebouw (afb. 1 en 2) werd in opdracht van gouverneur-generaal Herman Willem Daendels (1762-1818) gebouwd in het huidige Jakarta, Indonesië, en moest zijn nieuwe gouverneursresidentie worden. Ondanks tijden

Afb. 1. Het Gouvernements Hôtel in 1875-1885, met aan de linkerzijde de façade van het Hooggerechtshof. Beide gebouwen domineren ook tegenwoordig de oostzijde van het Lapangan Banteng in het centrum van Jakarta (KIT, inv.no. 0000 3747)

Afb. 2. Voorzijde van het Gouvernements Hôtel met de monumenten van Waterloo en Coen (ca. 1895). Het gebouw heeft een driedelige opzet, een lage begane grond met daarboven twee hoge bouwlagen en een relatief laag dak (KITLV, inv.no. 2726)

van financiële krapte verrees aan de toenmalige Paradeplaats (sinds 1828 Waterlooplein en tegenwoordig Lapangan Banteng in Jakarta pusat) een imposant gebouw met paleis-allure. De circa 150 meter brede façade was van ongekeerde grootte, zowel voor de Javanen als voor de aanwezige Nederlanders en andere buitenlanders. Het Gouvernements Hôtel, zoals de residentie destijds werd genoemd, wordt tegenwoordig gebruikt door het Ministerie van Financiën (Departemen Keuangan) en staat op de Indonesische Monumentenlijst.² Vanaf augustus 2004 hebben het Nederlandse PAC (Passchier Architects and Consultants) en het Indonesische PDA (Pusat Dokumentasi Arsitektur) samengewerkt aan een internationaal project om het Gouvernements Hôtel te onderzoeken en te documenteren.³

Een nieuwe residentie voor gouverneur-generaal Daendels

Daendels (afb. 3) werd op 28 januari 1807 door koning Lodewijk Napoleon van het Koninkrijk Holland⁴ benoemd tot gouverneur-generaal van Indië. Hij werd gepromoveerd tot *Maarschalk van Holland* en ontving privileges die de nieuwe gouverneur haast dictatoriale macht gaven. Hiermee kreeg de carrière van deze ambitieuze patriot een positieve wending.⁵ Tot zijn takenpakket behoorde het reorganiseren van het cha-

Afb. 3. Portret van Herman Willem Daendels, geschilderd door Charles Howard Hodges (1764-1873), het schilderij maakt deel uit van de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. (Paul van 't Veer, Daendels. Maarschalk van Holland, Bussum 1983)

otische corrupte post-VOC systeem (sinds 1800 was de status van deze overzeese gebieden veranderd van handelspost in kolonie)⁶, het verdedigen van Java tegen een dreigende Engelse inval⁷, maar ook het verbeteren van de gezondheidssituatie van Batavia, toenmalige hoofdstad van het Hollandse imperium in 'de Oost'.

Daendels verlichte ideeën, gecombineerd met een voorkeur voor reorganisatie naar analogie van het centraal geregeerde Frankrijk en zijn opvliegende karakter veroorzaakten diverse botsingen met de conservatieve leden uit de Raad van Indië. Door zijn gebrek aan tact en zijn bruto optreden ontstonden er conflicten met de lokale vorsten, die meestal slechts beëindigd konden worden met geweld van Nederlandse zijde. Daendels is vooral beroemd vanwege de aanleg van de Grote Postweg. De route liep van Anjer op West-Java naar Banyuwangi op Oost-Java en moest de transportmogelijkheden voor het leger vergroten. In mei 1811 moest een gedesillustreerde Daendels het gouverneurschap overdragen aan J.W. Janssens. Zijn laatste jaren bracht hij door als gouverneur-generaal van Goudkust, de kleinste Nederlandse kolonie.⁸

Bij Daendels' aankomst op Java was Batavia reeds decennialang een moerasachtig gebied waar malaria en cholera heersten. Het verhaal gaat dat een vulkaanuitbarsting gevolgd werd door een aardbeving in 1699 die een zandbank voor de monding van de rivier Ciliwung veroorzaakte, waardoor de kana-

len en grachten zich met modder vulden en niet meer doorspoelden. De constructie van forten rondom de stadsmuren van het in 1619 door Jan Pietersz. Coen gestichte Batavia maakten de *Ommelanden* veiliger, waardoor het sinds ca. 1730 mogelijk was om richting het binnenland te trekken.⁹ Sinds de regering van G.W. van Imhoff (1743-1750) bezaten de gouverneurs-generaal een residentie in Buitenzorg (het huidige Bogor), circa 60 kilometer ten zuiden van Batavia. Jacob Mossel (1750-1761) liet een tweede residentie bouwen op het gebied *Weltevreden* ten zuiden van Batavia.¹⁰ Het werd een weelderig landhuis bestaande uit een hoofdgebouw met een twee verdiepingen hoge barokke schijngewel met zijvleugels van één bouwlaag. Opvolgende gouverneurs-generaal kochten de residentie over van hun voorganger.¹¹ Omdat het militaire kamp *Meester Cornelis* te ver van Batavia verwijderd was, werd de tuin van Weltevreden vanaf 1797 gebruikt voor artillerie-opslag, officierswoningen, een militair hospitaal en andere militaire doeleinden.

Volgens goed gebruik kocht Daendels Weltevreden bij zijn aankomst op Java in 1808. Hij gaf echter de voorkeur aan een verblijf in Buitenzorg. De schijnfaçade van Weltevreden was reeds gesloopt in 1802 en de funderingen schenen verzwakt te zijn. Op 26 februari 1809 beschrijft Daendels de Raad van Indië zijn wens tot de bouw van een nieuwe gouvernementsresidentie op Weltevreden. Hierbij geeft hij de volgende motivatie:

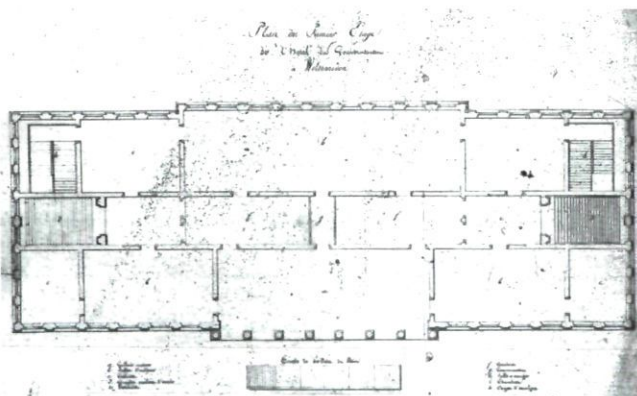
Na de verlating van het Kasteel van Batavia, welke de plaatselijke ongezondheid aldaar, reeds lang geraden, en eindelijk onvermijdelijk gemaakt heeft, is het terstond een point van deliberatie bij mij genoodent waar ter plaats een Convenabel gebouw geschikt voor het Gouvernement Generaal van Indië wederom zouden kunnen worden geextrueert. De voormalige Residentie van den Gouverneur Generaal op Wel te Vreden is, wel is waar, ten deze opzichte, in den beginne bij mij in aanmerking gekomen, dan bij nadere overweging heb ik ingezien dat op het terrein aldaar geene gelegenheid te vinden is tot de plaatsing van een gebouw, 't welke aan de waardigheid van het Gouvernement Generaal zoude voegen. Een veel geschikter lokaal biedt zich daartoe aan, in het ruime plein aan de oostzijde van het Campement Weltevreden, waar ter plaatse ik U Hoog Edelheden, mits dien voorstel, den gebouw van het aanstaande Gouvernements Hôtel te decreteren, navolgens zodanige plans en teekeningen als ik de eer zal hebben U Hoog Edelheden nader voor te dragen.¹²

De kosten moesten gedekt worden met de verkoop van het oude huis en de tuin van Weltevreden en met de verkoop van de *bazaar*. Het voorstel werd aangenomen door de Raad in haar bijeenkomst van 7 maart 1809. In zijn meer dan 1000 pagina's tellende apologie *Staat der Nederlandsche Oostindische Bezittingen onder het bestuur van den gouverneur-generaal Herman Willem Daendels, ridder, luitenant-generaal, etc. in de jaren 1808-1811*¹³ licht Daendels toe dat het gebouw op Weltevreden door termieten was ondermijnd en niet bewoonbaar gemaakt kon worden. Bij terugkomst in Nederland wilde hij kennelijk nogmaals zijn keuze verdedigen.

Daendels wilde graag dat de constructies van de funderingen startten voor aanvang van het regenseizoen en er moest dus haast worden gemaakt. Daendels heeft ongetwijfeld invloed gehad op het ontwerp, dat op naam kwam van genie-officier J.C. Schultze en 's lands architect voor 's lands en 's stads civiele gebouwen J. Jongkind. Het gebouw kreeg enorme afmetingen: drie bouwlagen, bestaande uit een hoofdgebouw met zijvleugels (hoofdgebouw 242 x 84 voet; zijvleugels elk 80 x 84 voet), met elkaar verbonden door poorten (36 voet breed).¹⁴ Achtergebouwen zouden kantoren, bedienden, paardenstallen en koetsen huisvesten.

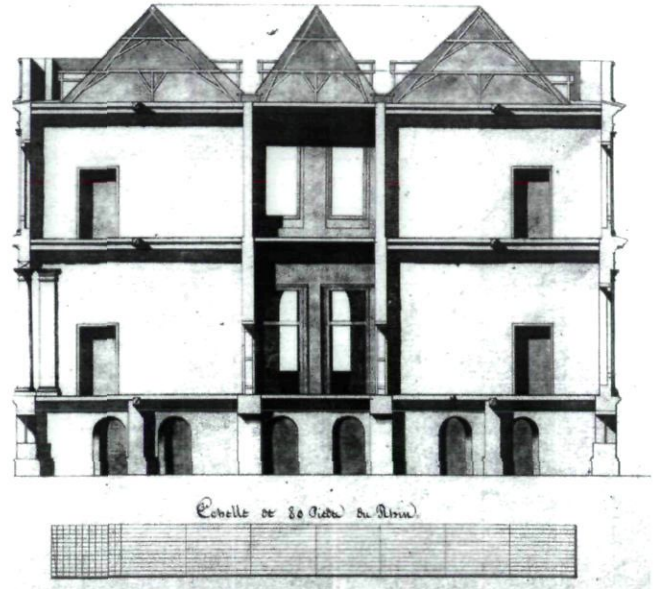
Een ongedateerde tekening (afb. 4) getiteld 'Plan van de eerste verdieping van het groote Gouvernements Gebouw op Weltevreden' sluit aan bij bovengenoemde opzet. De tekening toont onder andere een opvallend vooruitstekende risaliet aan de voorzijde van de *piano nobile* van het hoofdgebouw en een duidelijke doorgang van voorzaal naar achterzaal. Het risaliet bevat een dubbele rij zuilen met trappen op de hoeken, waardoor het geheel lijkt op een groots bordes via waar men de grote voorzaal zou kunnen betreden vanaf de Paradeplaats. Andere tekeningen van het gebouw tonen een gelijke opzet, maar met een subtieler risaliet zonder trappen – hierin zijn echter de kolommen gehandhaafd die een open voorzijde mogelijk maken, zoals een set tekeningen gedateerd op 29 juni 1810 toont (wanneer men reeds een jaar bezig is met constructiewerkzaamheden). De begeleidende tekst betitelt deze ruimte als 'voorgaanderij'. De verschillende tekeningen laten daarnaast de spanning zien tussen enerzijds de wens om een lange open gang te realiseren met aan weerszijden kamers en anderzijds het verlangen om een grote monumentale doorgang te creëren van voorzaal naar achterzaal. Details die op de tekeningen zichtbaar zijn, zoals bijvoorbeeld de zuilen die de entreetrap flankeren, zijn ook daadwerkelijk terug te vinden in het huidige gebouw.

Een ongedateerde dwarsdoorsnede, getiteld 'Coupe des plans

Afb. 4. Tekening getiteld 'Plan van de eerste verdieping van het groote Gouvernements Gebouw op Weltevreden', ongedateerd. Opvallend is de diepe risaliet met open galerij aan de voorzijde van het hoofdgebouw (Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), De Haan, inv.no. H59)

Coupe des Plans
de l'Hôtel du Gouvernement
Sur la ligne A-B

Afb. 5. Tekening getiteld 'Coupe des plans de l'hôtel du Gouvernement sur la ligne A-B' (dwarsdoorsnede van het Gouvernements Hôtel te Weltevreden)', ongedateerd. De tekening maakt deel uit van een set, samen met een plattegrond van de *piano nobile* en een plattegrond van de tweede verdieping (Nationaal Archief (NA), 4.VELH, inv.no. 455)

de l'hôtel du Gouvernement sur la ligne A-B' (afb. 5), toont dat het gebouw ook in verticale zin groots is opgezet. Uit deze doorsnede blijkt dat men een gebouw wilde construeren van drie bouwlagen¹⁵, met een lage onderste bouwlaag (rustiek genoemd) met daarboven een *piano nobile* van grote hoogte als belangrijkste representatieve ruimte, afgesloten met een laatste bouwlaag en een dak bestaande uit een driedelig zadeldak met balustrade.

Daendels' bouwwoede beperkte zich niet tot de bouw van deze nieuwe residentie. Onder het voorwendsel van het verbeteren van de gezondheidssituatie in Batavia liet hij talloze gebouwen slopen – waarschijnlijk is het geen toeval dat dit alle gebouwen zijn die in hoge mate het afgesloten VOC-tijdperk symboliseren, zoals de stadsmuren, het Kasteel en de Hollandse Kerk (waarin nota bene volgens de overlevering Jan Pietersz. Coen, de stichter van Batavia, begraven lag). Vrijgekomen materialen werden gebruikt voor de bouw van de nieuwe gouverneursresidentie: een nieuw tijdperk was aangebroken. Naast de vele sloopwerkzaamheden gaf Daendels ook opdracht voor de bouw

van een nieuw sociëteitsgebouw, De Harmonie, halverwege Batavia en Weltevreden. Hiermee wilde hij stimuleren dat men de ongezonde oude stad zou verlaten en zich meer zou richten op het binnenland, dat mede door Daendels veilig was geworden en in ontginning genomen was.

Afrekeningen en contracten tonen globaal de aard van het bouwwezen in het negentiende eeuwse Batavia: men maakte gebruik van Chinese aannemers, die op hun beurt gevangenen als arbeiders konden inzetten. Ook tonen zij het recyclen van bouwmaterialen uit gesloopte werken aan.¹⁶ Tevens kan men een idee krijgen van de omvang van het werk: in juni 1809 werkte Tjung See, één van de ingehuurde Chinese aannemers, met 438 timmerlieden en metselaars aan de funderingen, in november 1809 was dit aantal afgenomen tot 126.¹⁷

Van residentie naar *kantor palès*

Daendels heeft zijn residentie niet voltooid zien worden. Hij werd teruggeroepen en opgevolgd door gouverneur-generaal J.W. Janssens in mei 1811. Diens prioriteiten lagen bij het weerhouden van een Engelse inval. Tevergeefs, want van september 1811 tot augustus 1816 voerden Thomas Stamford Raffles en zijn opvolgers het bevel over Java. Janssens had slechts een *atap* (palmladeren) dak aan laten brengen aan het Gouvernements Hôtel. Pas geruime tijd na het herstel van het Nederlandse regime op Java werd verder gegaan met de bouw. Hieraan herinnert een steen met inscriptie naast de entree van het gebouw: *MDCCCIX – Condidit Daendels, – MDCCCXXVIII – Erexit du Bus* (afb. 6).¹⁸

Gouverneur-generaal Du Bus de Ghisignies (1826-1830) gaf opdracht aan inspecteur van Waterstaat, J. Tromp, om plannen te maken voor voltooiing van het Gouvernements Hôtel. Een chronisch tekort aan financiën leidde tot het voorstel om de voltooiing van het Gouvernements Hôtel te bekostigen met de verkoop van andere overheidsgebouwen. Tegelijkertijd zou men de functie wijzigen van residentie in kantoorgebouw, zodat een reallocatie van de diverse afdelingen in het nieuwe gebouw aan het Waterlooplein mogelijk zou zijn. Tromp plan-

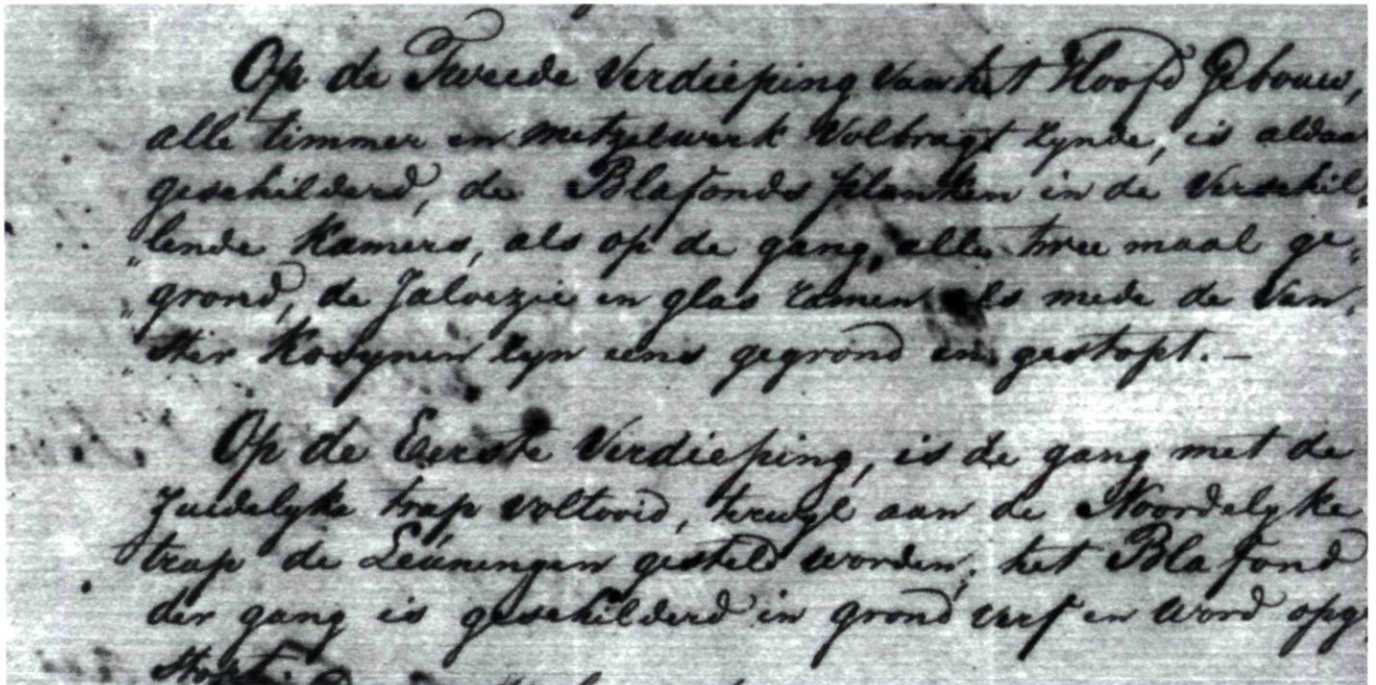
Afb. 6. Ingemetselde steen met inscriptie naast de noordelijke entree, met het opschrift 'MDCCC IX Condidit Daendels, MDCCCXXVIII Erexit Du Bus' (gesticht door Daendels in 1809, voltooid door Du Bus in 1828) (Opname M.J. van Reenen, november 2004)

de voor deze functiewijziging in het hoofdgebouw een grote audiëntiezaal en vergaderzaal voor de *Hooge Regering*, ruimtes voor de *Algemeene Secretarie*, de *Hoofdwacht*, *Provoost* en militaire gevangenis, het *Hoog Gerechthof*, de *Algemeene Rekenkamer* en *Weeskamer*; in de noordvleugel zouden de kantoren van *den Heer Directeur Generaal van Financien*, en *de Directeuren van 's Lands middelen en domeinen en van de daarmede zoo naauw verwante administratie van den Algemeene Ontvanger* geplaatst worden. In de zuidvleugel werden ruimtes gereserveerd voor het *Militaire departement*, *de lands en maleische drukkerij* en het postkantoor.¹⁹ Met deze functiewijziging werd waarschijnlijk ook de façade veranderd: de galerijen aan de voorzijde van hoofdgebouw en zijvleugels werden dichtgezet om zo het aantal bruikbare vierkante meters te vergroten. Dit is tegenwoordig nog zichtbaar aan de verschillende raampartijen in en naast het risaliet (afb. 7 en 8). Het risaliet bevat verdiepinghoge deuren voorzien van een 'frans balkon', geflankeerd door halfronde zuilen. Waarschijnlijk zijn dit de zuilen die destijds onderdeel van de open galerij waren. De vensters naast het risaliet zijn rechthoekig en worden geflankeerd door rechthoekige pilasters. Bouwtekeningen geven helaas geen uitsluitsel over de (ver)bouwperiode van deuren, vensters en pilasters.²⁰

In een resolutie gedateerd op 19 januari 1827 werd akkoord gegaan met de plannen van Tromp. In maart 1827 werd een commissie opgericht, onder leiding van de resident van Batavia, om toe te zien op de voortgang van de werkzaamheden, op de financiën en om de definitieve functionele indeling vast te stellen. Maandelijks rapportages van deze commissie geven inzicht in het verloop van de bouw van eind maart 1827 tot eind augustus 1827 (afb. 9). Volgens deze rapportages kon men, in verband met zware regens, niet eerder dan eind februari starten met de bouw. Het *atap* dak werd verwijderd van het hoofdgebouw, dat vervolgens werd schoongemaakt, terwijl het houtwerk werd gecontroleerd en waar nodig gerepareerd. Aan de zijvleugels was meer werk, daar werden onder

Afb. 7 en 8. De vensters aan de voorzijde van het hoofdgebouw op de piano nobile: een verdiepinghoge kozijn geflankeerd door halfzuilen op het risaliet (links) en een rechthoekig venster geflankeerd door pilasters ter zijde van het risaliet (rechts) (Opname M.J. van Reenen, november 2004)

Afb. 9. Detail uit een verslag dat rapporteert over de voortgang van de bouwwerkzaamheden, geschreven door J. Tromp, gedateerd op 1 september 1827 (ANRI, Algemene Secretarie, BT 13 oktober 1827, no. 9)

andere ook deuropeningen in vensteropeningen veranderd aan het rustiek. Eind juni 1827 was het dak van het hoofdgebouw gereed, het interieur van de *piano nobile* was grotendeels gereed: plafonds waren gepleisterd, trappen waren geplaatst en poortramen in front tusschen de colonnes ingebracht; de poortgebouwen tussen hoofdgebouw en zijvleugels waren gereed en open voor algemeen gebruik. Eind augustus werd de laatste hand gelegd aan het verven van het houtwerk van de bovenste verdieping, de zijvleugels werden voorzien van pannendaken, vensterkozijnen waren geprefabriceerd en zouden spoedig geplaatst worden.²¹

Waarschijnlijk was het werk voltooid in december 1827. Een regeringsstuk gedateerd op 28 december 1827 bepaalde dat verhuizingen van de verschillende departementen naar het nieuwe Gouvernements Hotel plaats moesten vinden tussen 1 en 15 januari 1828.²² In 1828 werden slechts kleine werkzaamheden verricht – enkele hiervan als reactie op klachten van de nieuwe gebruikers. Zo was het bijvoorbeeld nodig om gordijnen aan te brengen nadat personeel had geklaagd dat men ziek werd van het vele licht – of blinde ramen werden juist vervangen door glasramen wegens klachten over gebrek aan licht. Op 25 januari 1828 zou de eerste vergadering van de Raad van Indië in het gebouw gehouden zijn. Reiziger Van de Velde beschrijft het gebouw in zijn jaarverslag (1844-45): “Uiterlijk heeft het paleis een grootsch aanzien; maar het inwendige beantwoordt niet aan de hooge verwachting. In eene der zalen ziet men de levensgrootte beeldenissen van Z.M. den Koning en van al de Gouverneurs, die over Indië den scepter hebben gezwaaid”.²³ Door de jaren heen heeft

het gebouw altijd departementen gehuisvest. Na de Indonesische onafhankelijkheid is het gaan dienen als huisvesting voor het ministerie van financiën. Momenteel maakt het samen met nieuwbouw in de nabije omgeving nog steeds deel uit van dit ministerie.

Weltevreden als het nieuwe centrum

Met de bouw van de gouvernementsresidentie gaf Daendels een grote impuls aan de ontwikkeling van het gebied Weltevreden. Het hart van Weltevreden werd gevormd door de Paradeplaats, in 1828 hernoemd tot Waterlooplein (huidig Lapangan Banteng) en het Koningsplein (huidig Medan Merdeka). De Paradeplaats, waaraan het Gouvernements Hôtel werd gesitueerd, werd spoedig de plek voor de *beau monde* om zich te vertonen in koetsen en te paard en om te luisteren naar de muziek van de militaire kapel. In 1836 werd ten zuiden van het Gouvernements Hôtel de militaire sociëteit Concordia gebouwd, wat de sociale functie van het plein verder versterkte. Van de Velde beschrijft deze scène in 1845: “’s Zondags avonds ziet men er de groote wereld van Batavia onder het genot van militaire muziek vereenigd. Rijke tooisels, edele vier-spennen, bonte livereijen, doen ons hier eenen kring van grootheid en pracht wedervinden, die men op geen 4000 uren afstands van het beschaafde Europa zou zoeken (afb. 10)”.²⁴

Terwijl het Waterlooplein zich bleef ontwikkelen als militair centrum, werd het nabijgelegen Koningsplein een parkachtige residentie van circa één vierkante kilometer met brede lanen en bomen. Aan het einde van de 19de eeuw was de satelliet

Afb. 10. De beau monde verzamelt zich, in koetsen en te paard, voor het Gouvernements Hôtel om de muziek van de militaire kapel te beluisteren. Rechts van het gebouw bevindt zich reeds de militaire club Concordia (J.J. van Braam, *Vues de Java*, 1842)

Weltevreden door lintbebouwing langs het kanaal Molenvliet verbonden met Batavia, de oude ongezonde stad waar men alleen kwam om te werken. Voor wonen en recreëren was een nieuw centrum gevestigd.²⁵

Tegenwoordig wordt het voormalige Weltevreden aangeduid als Jakarta *pusat*, Jakarta centrum. Hoewel intensiever bebouwd, heeft het voormalige Waterlooplein nog een deel van zijn oorspronkelijke karakter kunnen behouden door de grote hoeveelheid groen die nog aanwezig is aan de voorzijde van het Gouvernements Hôtel. Bovendien is hier sprake van een rijkdom aan historische gebouwen, zoals de kathedraal uit 1901, de schouwburg uit 1820 en de vrijmetselaarsloge uit 1856/58. Direct ten noorden van het Gouvernements Hôtel bevindt zich het Hooggerechtshof uit 1848. Dominante nieuwbouw zijn de moskee Istiqlal en moderne kantoorgebouwen, waaronder enkele van het ministerie van financiën, direct ten zuiden en ten oosten van het Gouvernements Hôtel.

Daendels' hoogmoed?

Het gouvernements hôtel was reeds ten tijde van de bouw een uitzonderlijk gebouw, vanwege de enorme afmetingen en de

duidelijke Europese vormentaal. Aan het begin van de negentiende eeuw kan men in de bouw van landhuizen voor de elite juist een meer Javaniserende trend waarnemen. Terwijl de eerste landhuizen nog bestonden uit twee bouwlagen met overhangend zadeldak, zoals het gebouw Reinier de Klerck (zie de bijdrage van Cor Passchier in dit *Bulletin*), veranderde dit in de loop der jaren in landhuizen met een enkele bouwlaag met grote overhangende daken en galerijen. Deze daken waren geïnspireerd op de zogenaamde *joglo*-daken die waren voorbehouden aan de Javaanse elite.²⁶ Blijkbaar wilde de lokale Bataviase elite van Europese afkomst zich spiegelen aan de Javaanse edelen, maar wilden gouverneur-generaal Daendels en zijn opvolgers hier boven staan door terug te grijpen op puur Europese vormen.

Enkele jaren voor het gouverneurschap van Daendels was de Engelse markies De Wellesley gouverneur-generaal van India. Sinds 1690 was een belangrijke post van de Britse East Indian Company gevestigd in Calcutta. Rond de eeuwwisseling vond ook hier een verschuiving plaats van handel naar imperiale interesse. In 1798 arriveerde De Wellesley in Calcutta, iemand met een sterke persoonlijkheid en grote ambities, die bovendien genoot van een extravagante levensstijl. De Wel-

lesley was, net als Daendels, niet tevreden met zijn 'ambts-woning': het kleine formaat vond hij geen recht doen aan de positie van gouverneur-generaal van India. De Wellesley verordonneerde daarom de sloop van de oude residentie en de erom heen gelegen huizen. Op het aldus gecreëerde plein liet hij onder leiding van kapitein der genie Charles Wyatt een nieuw gebouw construeren, dat officieel werd geopend in januari 1803. Dit nieuwe *Government House* (afb. 11) bestond uit een hoofdgebouw met vier zijvleugels, de noordfaçade van het hoofdgebouw toont een tympaanfront op ionische zuilen; de zuidfaçade een koepel op een halfronde uitbouw met eveneens ionische zuilen. De vier zijvleugels bevatten elk een risaliet met open galerij. Het gebouw bestaat uit drie bouwlagen, waarvan de onderste als rustiek is uitgevoerd, de bovenste bouwlaag wordt bekroond met een lijst. Het gebouw is midden op een groots plein geplaatst om de monumentaliteit te benadrukken. De Wellesley had nooit toestemming gevraagd aan Londen voor de bouw van een dergelijke residentie met geld van de *Company*. Deze extravagantie en zijn weinig zuinige regeerstijl leiden er toe dat hij werd teruggevoerd.²⁷ Mogelijk heeft Daendels kennis gehad van De Wellesley of diens residentie. In ieder geval is er een grote overeenkomst in hun karakter en ambitie. Wellicht verlangde

Daendels naar gelijke status, maar diende het uiteindelijke ontslag van De Wellesley ook als waarschuwing voor de Nederlandse ambitieuze gouverneur-generaal.

Daendels zal actief betrokken zijn geweest bij het ontwerp van zijn residentie. Vernieuwend in de plattegrond van het *Gouvernements Hôtel* van Weltevreden is de toepassing van een centrale gang met aan weerszijden kamers in plaats van het oudere gebruik van enfilades. Maar tegelijkertijd wordt er grotendeels teruggegrepen op elementen die refereren naar bestaande voornamen gebouwen. Bewust zal gekozen zijn voor een opzet van drie verdiepingen, met laag *rustiek* en hoge *piano nobile*. Risalieten met open galerijen en een driedeling in hoofdgebouw en zijvleugels zijn kenmerken van vorstelijke gebouwen, zoals bijvoorbeeld Versailles.

Door het kiezen van locatie, materiaal, afmeting en vorm heeft Daendels duidelijk stelling genomen met de bouw van zijn nieuwe residentie. Maar hij werd niet door iedereen gezien als de leider die Java het nieuwe (koloniale) tijdperk binnenloodde door het stimuleren van de verhuizing zuidwaarts. Archivaris De Haan (1922) durft Daendels zelfs als volgt te beschrijven: *Als zoon der revolutie miste de Maar-*

Afb. 11. Het nieuwe 'Government House' in Calcutta, India, lithograph van Frederick Fiebig, ca. 1845. Duidelijk zichtbaar is de monumentale entree en de opzet van een hoofdgebouw met zijvleugels (J.P. Losty, *Calcutta City of Palaces. A survey of the city in the days of the East Indian Company, 1690-1858*, Londen 1990, fig.79, p 123)

schalk [Daendels] allen eerbied voor het verleden. Voor hem zonk alle grootheid van vroeger in het niet bij die van Napoleon. Herscheppen in modernen geest, sentimentloos, onbekrompen, vooruitziend, wordt de leus. Wat tot dusver aan particulieren werd overgelaten, het afbreken van Oud-Batavia, is thans regeeringszaak. De muren vallen, het Kasteel verdwijnt, de buitenposten worden gesloopt, grachten gedempt, het Koningsplein aangelegd, de Harmonie [de sociëteit, eveneens aangelegd door Daendels en Schultze] en het Paleis [het Gouvernements Hotel] aan de Paradeplaats gebouwd. Bij zijn ontijdig vertrek evenwel is niets af dan het slooperswerk en is de kolonie volkomen geruïneerd. Zoo blijft Batavia jaren liggen, ontlusterd en chaotisch, tot Van der Capellen's [gouverneur-generaal, 1819-1825 na Raffles] heelende hand zich daarover uitstrekt.²⁸

Tot slot, opvallend was de rijkdom aan bewaard archiefmateriaal in zowel Indonesië als Nederland, zowel wat betreft geschreven als getekende bronnen. Dit stemt positief ten aanzien van nieuw onderzoek over wederzijds erfgoed in Indonesië. Daarnaast kan het project 'Gouvernements Hôtel te Weltevreden' een goede aanleiding zijn voor hernieuwde discussie over (her)gebruik van historische gebouwen in tropische landen: een monument dat gebruikt wordt, heeft immers meer overlevingskansen dan een leegstaand gebouw. Tegelijkertijd tonen de aanpassingen aan huidige comfort-eisen (airconditioning, elektriciteit, toiletten met stromend water) en het inbouwen van kleinere ruimtes en nieuwe gangen in het Gouvernements gebouw hoe moeilijk het is om tegemoet te komen aan de eisen van de moderne mens en de wil tot behoud van de originele constructie, zeker in tropische klimaten. Dit gebouw zal zeker een voorbeeldfunctie kunnen vervullen, wanneer hier een goede invulling aan gegeven zal kunnen worden.

Noten

- ¹ Dit artikel is een bewerking van een afstudeerscriptie, getiteld 'Daendels' self-tempered vice-royal ambitions. A comparative architectural analysis of the Government House in Weltevreden (present Departemen Keuangan, Jakarta, Indonesia)', geschreven onder begeleiding van prof.dr. A.J.J. Mekking, prof.dr. D.J. de Vries en C. Passchier aan de Universiteit Leiden. Naast deze personen is dank verschuldigd aan Nadia P. Rinandi, Ria Febriyanti Suryaningsih en Devina S. Raditya voor hun begeleiding in Indonesië.
- ² Het gebouw wordt tegenwoordig aangeduid met de term 'Departemen Keuangan', verwijzend naar de functie als ministerie van financiën. Het is gesitueerd aan Jalan Lapangan Banteng Timur 2 in het centrum van het moderne Jakarta. In dit artikel wordt de naam 'gouvernements hôtel' gebruikt voor de aanduiding van het gebouw dat later ook als 'gouvernements huis', 'Grote Huis', 'Witte Huis', 'kantoor palès' en 'Daendels' paleis' bekend heeft gestaan.
- ³ De auteur heeft in de periode augustus-september 2004 als stagiair van PAC (www.pac-nl.org) in Jakarta meegewerkt aan het (architectuur)historisch onderzoek aan het Gouvernements Hôtel.

Bijzonder rijk was de hoeveelheid informatie die nog aanwezig was in het Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI) in Jakarta; zowel wat betreft geschreven regeringsdocumenten als tekeningen. PDA heeft tevens het naast het Gouvernements Hôtel gelegen Hoogge-rechtshof uit 1848 gedocumenteerd.

- ⁴ In 1795 had een Franse invasie in Nederland de oprichting van de Bataafsche Republiek tot gevolg gehad. Na enkele staatsgrepen waar Daendels bij betrokken was, werd in 1806 het Koninkrijk Holland gesticht onder regering van Lodewijk Napoleon. Ook deze staatsvorm was geen lang leven beschoren en in 1810 werd Nederland ingelijfd bij Frankrijk.
- ⁵ Daendels had diverse prominente posities bekleed in het leger. Tijdens de patriottische coups van 1798 had hij een belangrijke rol gespeeld. Daarvoor had hij in Frankrijk gewerkt aan de uitvoering van een Bataafs departement van Hollandse vluchtelingen. Hoewel zijn carrière in 1800 een dieptepunt leek te hebben bereikt nadat hij door de Fransen van verraad werd verdacht na verlies van een slag in Noord-Holland tijdens een Engels-Russische invasie, zag Daendels zijn kansen ten goede keren met de komst van Lodewijk Napoleon.
- ⁶ Na problemen met o.a. dalende prijzen, corruptie, uitputtende zeeoorlog met de Engelsen, het verlies van de monopoliepositie werd door de Nederlandse overheid besloten om de concessie van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), die op 31 december 1799 afliep, niet te verlengen. Deze voorheen succesvolle organisatie, opgericht in 1602 om ondanks de Tachtigjarige Oorlog met de Spanjaarden toch verzekerd te zijn van overzeese producten en handel, had niet alleen welvaart gebracht, maar ook Nederlandse belangen in overzeese gebieden. Java, één van deze gebieden doen toenemen, veranderde in 1800 van handelspost in een kolonie, met als eerste gouverneur-generaal J. Siberg (1801-1805) en achtereenvolgens A.H. Wiese (1805-1808). Centrum van handel en bestuur op Java was Batavia (het huidige Jakarta), gesticht in 1619 onder leiding van Jan Pietersz. Coen (gouverneur-generaal van 1617 tot 1623).
- ⁷ De Nederlanden waren sinds 1795 in oorlog met de Engelsen. Stadhouder Willem V was gevlucht naar Engeland en in de *Kew Letters* gaf hij hen toestemming om de overzeese Nederlandse gebieden in te nemen. Hierop volgden Engelse invasies in de Kaapkolonie, Ceylon, Malakka en delen van de Molukken. Hoewel er in 1806 en 1807 ook diverse aanvallen werden gepleegd op Java, kon men dit eiland pas na heftig verzet van Daendels opvolger Janssens in 1811 bezetten.
- ⁸ Paul van 't Veer, *Daendels. Maarschalk van Holland*, Bussum 1983.
- ⁹ In 1760 woonden er nog ca. 16.000 inwoners binnen de stadsmuren van Batavia, in 1778 nog 12.000 en in 1790 was dit gehalveerd tot 8.000.
- ¹⁰ Enkele kilometers ten zuiden van Batavia waren rond 1648 enkele stukken land aangekocht door Anthonij Paviljoen. Onder eigendom van Cornelis Chastelein, aan het einde van de zeventiende eeuw, kreeg het gebied de naam *Weltevreden*. Markten die aan het beging van de achttiende eeuw, onder Justinius Vinck, werden gesticht op Weltevreden, zijn nog steeds terug te vinden in het moderne Jakarta (bijvoorbeeld *pasar Tanah Abang*).
- ¹¹ Sinds 1797 werd het zelfs verplicht om de residentie in Weltevreden over te kopen, nadat gouverneur-generaal P.G. van Overstraten slechts in staat was tot aankoop dankzij een lening van de Weeska-

- mer. Hiermee werd Weltevreden een tweede gouvernementsresidentie buiten Batavia, naast Buitenzorg.
- ¹² ANRI [Arsip Nasional Republik Indonesia], Hoge Regering, inv.no. 828, Minuut-generale resoluties 3 maart 1809-28 maart 1809, pp. 159-162; J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakkaatboek, 1602-1811, deel 15, 1808-1809*, Batavia/Den Haag 1896, 544-545.
- ¹³ H.W. Daendels, *Staat der Nederlandsche Oostindische bezittingen, onder het bestuur van den gouverneur-generaal Herman Willem Daendels, ridder, luitenant-generaal, etc. in de jaren 1808-1811*, Den Haag 1897.
- ¹⁴ Hoogstwaarschijnlijk betreft het Rhijnlandsche voeten. Een voet is dan gelijk aan 31,39 cm; twaalf duimen maken één voet en twaalf voeten maken één roede. In het metrisch systeem zouden de afmetingen als volgt worden: hoofdgebouw 76,0 x 26,4 m; poorten 11,3 m breed; zijvleugels 25,1 x 26,4 m (het gebouw heeft dan een totale lengte van ca. 150 m).
- ¹⁵ De term *rustiek* is afkomstig van de originele bronnen, hiermee wordt de lage begane grond aangeduid. Om in gebruik van Nederlands, Engels en Frans verwarring te voorkomen over de aanduiding van de verschillende bouwlagen is ervoor gekozen om de volgende termen te hanteren: *rustiek*, *piano nobile*, *bovenste verdieping/bouwlaag*, *dak*. De term *piano nobile* geeft direct ook de inhoudelijk lading weer van 'belangrijkste verdieping van een voornaam gebouw'.
- ¹⁶ ANRI, Archief Batavia, inv.no. 209a, 'condities en voorwaarden 1808-1809', 13 juni 1809, 'Aanbesteding heijen en opmetselen fundering voor 't nieuwe gouvern. Huis op Weltevreden', 96.
- ¹⁷ ANRI, Archief Batavia: inv.no. 239h, 'Resultaten van verpachte middelen en van uitbestedingen te Batavia, 1809-1811', p. H.
- ¹⁸ De Haan beweert dat slechts een deel van het dak van het hoofdgebouw gereed was en dat de zijvleugels slechts half gereed waren toen Daendels Java verliet. Daendels schrijft in zijn 'Staat der Nederlandse bezittingen...' dat men het gebouw spoedig had kunnen bewonen.
- ¹⁹ ANRI, archief Algemene Secretarie, Res 19 januari 1827 no. 19.
- ²⁰ Helaas was het, i.v.m. aangebrachte voorgezette betimmeringen, niet mogelijk om de ruimtes aan de binnenzijde uitgebreid te onderzoeken.
- ²¹ ANRI, archief Algemene Secretarie, BT 12 mei 1827 no 8 (rapportage t/m eind maart); BT 20 augustus 1827 no 12 (rapportage t/m eind juni); BT 13 oktober 1827 no 9 (rapportage t/m eind augustus).
- ²² ANRI, archief Algemene Secretarie, BT 26 december 1827 no 38.
- ²³ C.W.M. van de Velde, *Gezigten uit Neêrlands Indië, naar de natuur geteekend en beschreven*, Amsterdam 1844-'45, 6-7.
- ²⁴ Ibidem.
- ²⁵ F. de Haan, *Oud Batavia. Gedenkboek*, 2 delen, Batavia 1922; J.R. van Diessen, *Jakarta / Batavia. Het centrum van het Nederlandse Rijk in Azië en zijn cultuurhistorische nalatenschap*, De Bilt 1989; A. Heuken, *Historical Sites of Jakarta*, Jakarta 1982 (2000 herziene editie); J.J. de Vries (red.), *Jaarboek van Batavia en omstreken*, Weltevreden 1927.
- ²⁶ G. Tjahjono (red.), *Indonesian Heritage: Architecture*, Singapore 1998, 110-111.
- ²⁷ J. Barry, *Calcutta illustrated*, Calcutta (ongedateerd); P. Davies, *Splendours of the Raj. British Architecture in India, 1660-1947*, Londen 1985; J.P. Losty, *Calcutta City of Palaces. A survey of the city in the days of the East Indian Company, 1690-1858*, London 1990.
- ²⁸ F. de Haan, *Oud Batavia. Gedenkboek*, Batavia 1922 (deel II), 356.

Het huis Reinier de Klerk, een voormalige buitenplaats in Jakarta

Cor Passchier

Het achttiende-eeuwse buitenverblijf van gouverneur-generaal Reinier de Klerk is een van de weinige sporen van een belangrijke fase in de ontwikkeling van Batavia tot het huidige Jakarta. Nadat het gebouw zijn functie had verloren ontstond in 1994 bij vertegenwoordigers van het Nederlandse bedrijfsleven in Indonesië het idee om geld voor het behoud en restauratie van dit nationale monument bijeen te brengen en er een nieuwe -zinvolle- functie aan te geven. In Nederland werd hiertoe de stichting 'Nationaal Cadeau' opgericht. In aanwezigheid van Hare Majesteit Koningin Beatrix kon op 22 augustus 1995, op locatie in Jakarta, bekend gemaakt worden dat er voldoende fondsen waren bijeengebracht om het complex te behouden voor de toekomst. De Indonesische overheid aanvaardde het cadeau en vier jaar later was de restauratie voltooid.

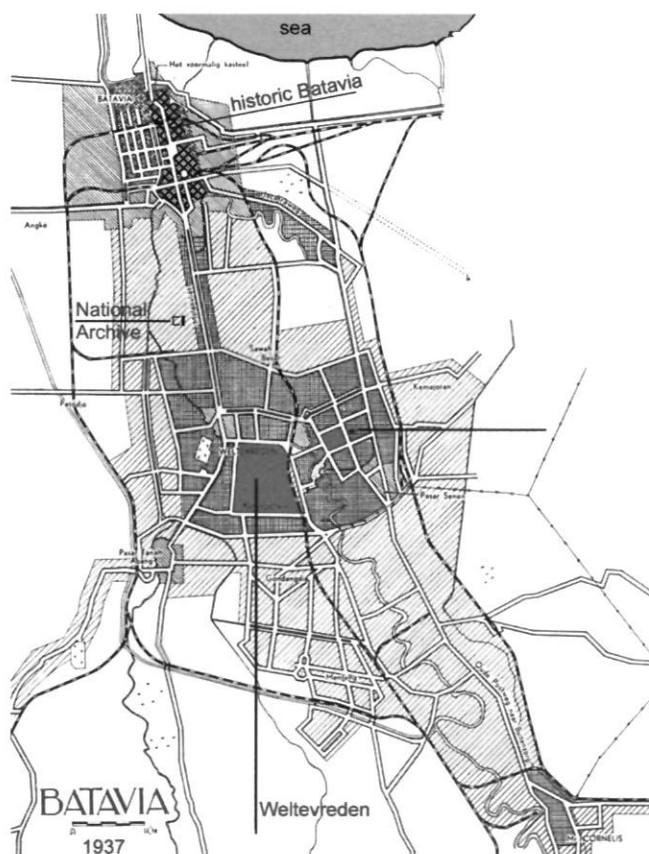
Het oude Batavia

Aan de noordkust van west-Java stichtte de Verenigde Oost-Indische Compagnie 'VOC', in 1619, de stad Batavia. Op de locatie, waar Jan Pieterz Coen in oorlog met de Sultan van Banten, de nederzetting Jacatra verwoeste, werd een vernieuwde versterking gebouwd 'het Kasteel'. Met het Kasteel in het uiterste noordoosten werd de stad Batavia uitgelegd aan weerszijden van de rivier de Ciliwung; een rechthoekig stedenbouwkundig grid met hoofd- en bij-grachten, binnen stadsmuren en aan de west- en oostzijde van het kasteel met versterkte pakhuizen aan de zeezijde. Bij de stadsuitbreiding werd de Grote Rivier, de 'Kali Besar', omstreeks 1630 recht getrokken en gekanaliseerd. De stad groeide voorspoedig en in 1650, waren de beide oevers bebouwd.

Er werd gewoond in smalle huizen van twee bouwlagen op diepe kavels die gesloten straatwanden vormden. De hellende daken waren gedekt met pannen en de gevels waren vrijwel altijd gepleisterd en voorzien van kozijnen en schuiframen. In de achtergevel waren de bovenlichten van de kozijnen dikwijls voorzien van open rotan vlechtwerk om de ruimteventilatie te bevorderen. Met de dakgoot evenwijdig aan de straat kon er een groot dakoverstek (uitsteker) gerealiseerd kon worden. Zo bleven de slaapvertrekken op de verdieping koeler, waren de gevels beter tegen de zon en regen beschermd. Niet alleen door de gepleisterde gevels maar ook omdat de daknok

van de huizen niet haaks maar parallel aan de straat was gebouwd was het stadsbeeld nogal afwijkend van de steden in het moederland.

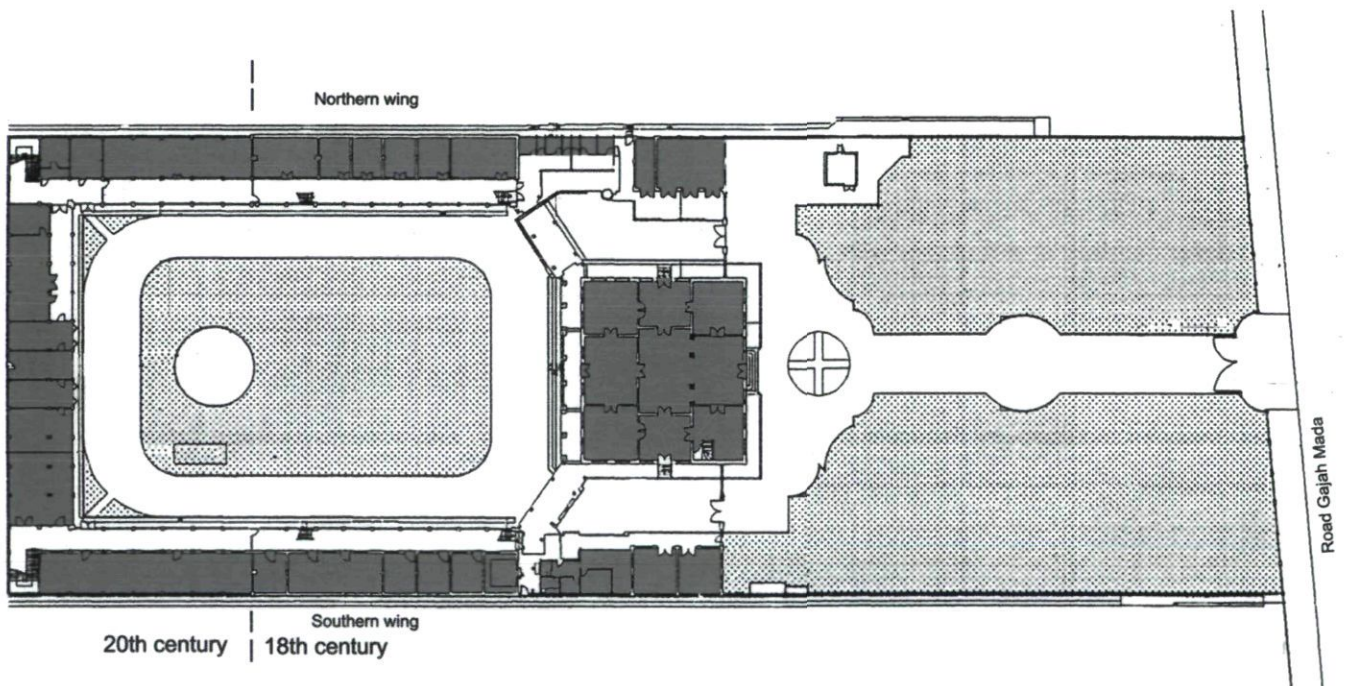
Batavia was als bestuurscentrum van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 'VOC' in Zuid-oost Azië maar werd zeker niet alleen door Europeanen bewoond. Zij die hoge posities bij de VOC bekleedden en daarnaast een kleine groep Europese vrijburgers domineerden zeker het stedelijk leven. Verder waren kende Batavia nog de Mardijkers, de nakomelingen van gekerstende voormalige slaven uit veroverde Portugese koloniën, Chinese handelslui en ambachtslieden en grote aan-

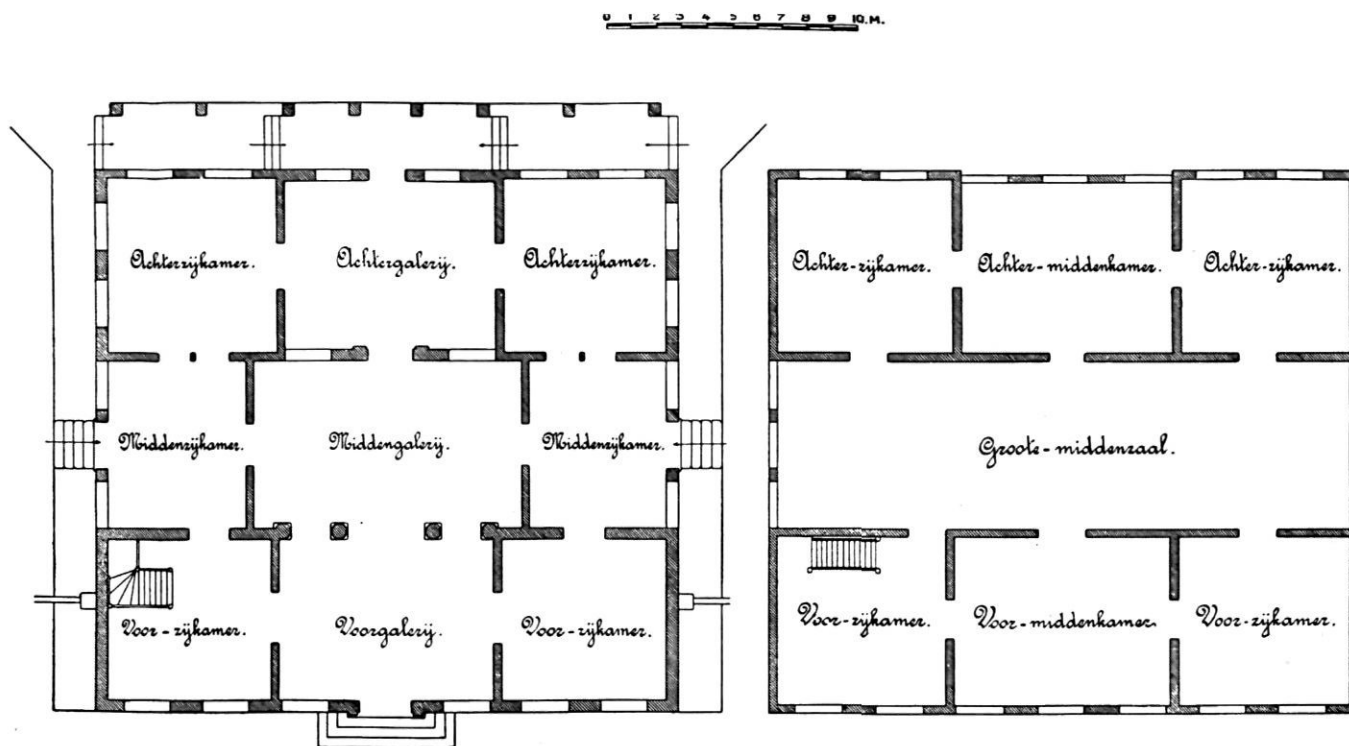
Afb. 1. Batavia 1937. National Archive en de locatie van de voormalige buitenplaats Reinier de Klerk

Afb. 2. De voorgevel van het huis Reinier de Klerk na restauratie (foto Cor Passchier)

Afb. 3. Een tekening van de situatie voor de restauratie

Afb. 4. De plattegronden van het Huis de Klerk getekend door V.I. van de Wall, circa 1938

tallen slaven van nabije eilanden en verre windstreken. Er werd steeds meer geklaagd de steeds voller wordende stad, de steeds meer verzande rivier en de slecht doorspoelde stinkende grachten.

De Thuynen

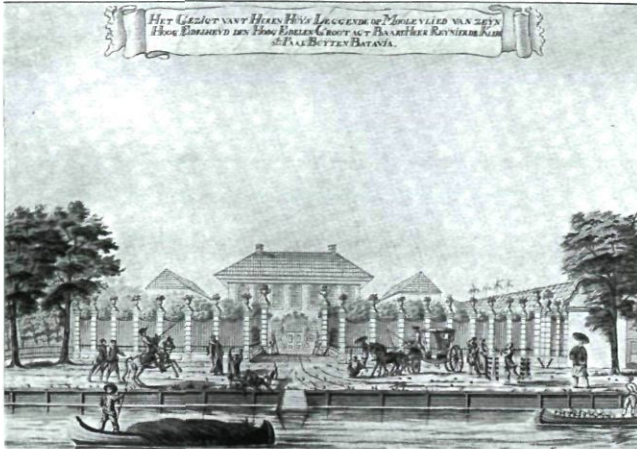
Al in de tweede helft van de zeventiende eeuw, begint dan ook de trek naar buiten. Dat kon omdat de veiligheid in de Bataviasche Ommelanden was toegenomen. De Europese elite verwierf grond en ving aan 'Thuynen' aan te leggen, met beelden, vijvers en fonteinen. Er werden optrekken gebouwd waar men kon verblijven en de stad tijdelijk ontvluchten. Geleidelijk aan transformeerde de 'thuyn-bebouwing' tot volledige landhuizen. In de tijd van De Klerk, sprak men nog steeds over 'thuynen' maar werd er vrijwel permanent gewoond al werd meestal wel een huis in de stad werd aangehouden (afb. 1). Vrijwel rondom de stad ontstond een gordel van groen met daarin landhuizen. Aanvang jaren dertig van de twintigste eeuw telde Van de Wall van de 'Oudheidkundige dienst' in Nederlands-Indië bij zijn onderzoek naar de 'Thuynen in en om Batavia' nog 45 'buitenplaatsen, huizen en overblijfselen daarvan'.¹ Ruim een halve eeuw later was de buitenplaats van De Klerk aan de Molenvliet het laatste redelijk ongeschonden exemplaar dat restte (afb. 2).

De Westelijke Molenvliet ontstond toen in 1648 de 'Kapitein der Chinezen' Bingam een noord-zuidkanaal van de stad tot aan het bos mocht graven. Het diende oorspronkelijk voor het

transport van bamboe en hout.² In de tijd van de Klerk waren aan de oerhollands klinkende 'de Molenvlietschen Dijk al een aantal 'thuyn'percelen gelegen. Reinier de Klerk kon in de jaren 1755-'58, drie naast elkaar gelegen percelen verwerven. Zo kreeg hij voldoende grond om een groot huis, met bijgebouwen en tuin, te realiseren op slechts een kwartier gaans per rijtuig tot de ommuring van de stad.

Reinier de Klerk werd in 1710 in Middelburg geboren en was als stuurman op een 'VOC' schip in Indië gekomen, waar hij een voorspoedige carrière doormaakte. Omstreeks 1760 toen hij het huis bouwde was hij al geruime tijd lid van de Raad van Indië, een adviescollege dat de Gouverneur-generaal moest raadplegen in de uitoefening van het opperste gezag. Hij behoorde dus tot de bovenlaag in de Europese samenleving van Indië. Op 67 jarige leeftijd werd hij zelfs nog benoemd tot Gouverneur-generaal, maar hij stierf al drie jaar later. De welstand van Reinier de Klerk kwam vooral door handel voor eigen rekening. Dit was een algemeen gebruik bij hoge 'VOC' dienaren, ofschoon het door het 'VOC' bestuur in de Nederlanden 'de Heren Zeventien' was verboden. De financiële welstand van de hogere 'VOC' employees nam verder toe door verkregen steekpenningen. Vooral Chinezen die een bedrijf wilden uitoefenen of aan het handelsverkeer wilden deelnemen waren een gewillige prooi.

Deze algemeen gangbare maar formeel illegale praktijken zorgden ook dat het buiten behalve voor ontvangsten ook als een kantoor met een pakhuisfunctie fungeerde. Verder kon

Afb. 5. Het "Gezicht vant HerenHuijs Leggende op Moolevliet", Johannes Rach 1764

een aanzienlijk buiten niet zonder veel slaven, die ook verblijfsruimte nodig hadden (afb. 3). Dit is nu nog afleesbaar in het hoofgebouw, de paviljoengebouwtes ter weerszijden en de aangesloten noord- en zuidvleugels (afb. 4).

Het echtpaar De Klerk formeel kinderloos. De Klerk had wel een aantal 'voorkinderen' en zijn vrouw had een dochter uit een eerder huwelijk. Naast het echtpaar moest het buiten plaats bieden aan een tiental soldaten met hun vrouwen en kinderen en enkele honderden slaven. Er was zelfs een vast slavenorkest van zeventien man dat Europese muziek speelde.³ Het grondkavel was toen ongeveer tweemaal zo groot als in de tegenwoordige tijd en strekte zich uit van het Molenvliet naar de ten westen gelegen riviervlakte Krokot en ten zuiden kampung Bali. Nabij de rivier Krokot had Reinier de Klerk een stapelgelegenheid (gudang) voor zijn 'eigen' handel.

De oudst beschikbare afbeelding van het huis dateert uit 1764, getekend door Johannes Rach, die in dat jaar als kanonnier te Batavia gearriveerd was (afb. 5).⁴ Oppervlakkig gezien lijken het oude huis en de bijgebouwen de tand des tijds onveranderd doorstaan te hebben, maar het draagt ook na de restauratie nog de sporen van een bewogen geschiedenis. In 1785, vijf jaar na haar man stierf mevrouw De Klerk. Ook daarna verwisselde het huis diverse malen van eigenaar maar het bleef tot 1844 een woonfunctie houden. Toen nam de diaconie van de Hervormde gemeente het in gebruik als weeshuis en onderging het pand enige verbouwingen. Eind negentiende eeuw was het huis zo bouwvallig dat de diaconie besloot het pand in publieke verkoop te brengen. De vrees was gerechtvaardigd dat het gesloopt zou worden en daarom luidde het 'Bataviasch Genootschap van Kunsten en wetenschappen' de alarmbel. Het Indische Gouvernement besloot daarop in 1899 het terrein met opstallen te verwerven.

Het pand kwam in gebruik bij de bureaus van het Mijn- en Grondpeilwezen wat leidde tot nieuwe interne en externe verbouwingen. In 1925 besloot het Gouvernement er het Landsarchief te vestigen. Het gebouw werd toen uitgeteld en grondig gerestaureerd. Hierdoor werden veel van de voorgaande

verbouwingen niet meer traceerbaar. Eind 1949, toen Nederland de soevereiniteit overdroeg aan de republiek Indonesië, werd het Landsarchief 'Kantor Arsip Negara', in 1961 'Arsip Nasional'. Pas in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw verhuisde het archief naar een nieuwe locatie elders in Jakarta. Nog in 1956 werd er archiefopslagruimte bijgebouwd.⁵ De noordelijke en zuidelijke zijvleugels werden verlengd en de tuin aan de westzijde werd nu bebouwd en afgesloten, met een bebouwing in twee verdiepingen met kap. In doorsnede zijn ze gelijk aan de historische zijvleugels, maar wel met betonvloeren om de archiefstellingen te kunnen dragen. Bij de oudere zijvleugels werd de open galerij dichtgezet met een gepleisterde gevel en lichtkozijnen in een zelfde vorm en detaillering als bij de nieuwe bebouwing; zo was men beter beschermd tegen de invloed van het klimaat en werd oud en nieuw een geheel. De verschillende bouwfasen zijn alleen nog herkenbaar door de, pannendakscheidende, voormalige kopgevels van de oudere zijvleugels.

Afb. 6. De entree in de noordelijke zijgevel van het huis (foto Cor Passchier)

Van Molenvlietsche dijk naar een vijfbaans autoweg

Niet alleen het buitenverblijf veranderde sterk in de loop der jaren dat gold ook voor de omgeving. In de eerste helft van de negentiende eeuw was de landelijke atmosfeer aan het Molenvliet al geschiedenis geworden. Nadat Gouverneur-generaal H. Daendels in 1809 begon met de aanleg van de nieuwe bovenstad Weltevreden, 'Jakarta Pusat', werd de dijk naast de Molenvliet de belangrijke noord- zuidverbinding tussen de nieuwe stad waar steeds meer gewoond werd en de oude stad waar veelal gewerkt bleef worden. Wel bleef tot circa 1960 aan weerszijde van de Molenvliet het open karakter van de 'thuynen' herkenbaar.

Ali Sadikin als gouverneur van Jakarta was in de jaren zeventig verantwoordelijk voor de totale metamorfose van Molenvliet oost 'Hayam Wuruk' - en west 'Gaja Mada'. Als een Indonesische Haussmann saneerde hij op harde wijze en legde een nieuwe stedenbouwkundige structuur over de bestaande stad. Bij de Molenvliet werd een majeure verbreding van de straatprofielen gerealiseerd, zowel aan de oostzijde- als de westzijde kwamen vierbaans en soms zelfs vijfbaansrijstro-

Afb. 7. Het interieur vanuit de voorhal naar rechts gezien (foto Yori Antar)

Afb. 8. Het interieur vanuit de middenhal, gezien naar de entree deur in de voorgevel (foto Yori Antar)

ken. De oevers van het oude Molenvliet werden nadrukkelijker geformaliseerd met nieuw gemetselde kadewanden. De gevolgen voor de beeldkwaliteit van de omgeving waren desastreus. Voorerven verdwenen, panden werden gesloopt of er werd een stuk van afgesneden en van een nieuwe, pragmatische, frontgevel voorzien. Op restlocaties van de gesloopte panden werd nieuw gebouwd in de bekende 'billboard- non architectuur' en de gecreëerde smalle trottoirs werden al spoedig bij de handel getrokken. Wat rest is een voorbeeld van algeheel verlies van destructie want de verkeerssituatie is al weer net zo problematisch als voor de maatregelen werden genomen. Wel behoort het oude Molenvliet voorgoed tot het verleden. Anonieme- en rommelige bebouwing in enkele verdiepingen, half afgebouwde panden, wisselen zich af met moderne hoogbouw, het beeld van een ongecontroleerd proces in voortdurende verandering.

Dan is daar geheel onverwacht, terug liggend van de rooilijn en door eigen erf omgeven, de voormalige buitenplaats van Reinier de Klerk. Het oude landhuis met de bijgebouwen is het laatst overgebleven voorbeeld in zijn soort uit de achttiende eeuw in Indonesië. Het is dan ook al jaren op basis van de Indonesische monumentenwet, beschermd cultuuroed en kan dat door het 'nationale cadeau' ook nog lang blijven.

Het hoofdgebouw, in een gesloten quasi Hollandse stijl, kenmerkt zich door een sobere architectuur (afb. 6). Gepleisterde gevels met, op de spiegels in de borstweringen na, geen ornamentiek; rondom met kozijnen, aan de bovenzijde licht getoogd en schuiframen. Het huis bekroond met een drietal zadeldaken, aan de noord- en zuidzijde kortgesloten met verbindende dakvlakken waardoor het een reusachtig schilddak lijkt, gedekt met pannen en een rondom overstek van circa tachtig centimeter.

De buiten- en binnendeurkozijnen zijn bijzonder rijk gedetailleerd; met decoratief houtsnijwerk en allegorische voorstellingen in de bovenlichten van de hoofdentree- en zijentree's en de belangrijke binnenkozijnen (afb. 7). Het houtsnijwerk is waarschijnlijk verricht door Chinese vaklieden, evenals het schilderwerk in rode kleur en in detail met goudverf, wat ook

Afb. 9. Wateroverlast in de zijvleugels op het achterterrein (foto Han Awal)

in de Portugese Buitenkerk 'Gereja Sion' (1695) en in sommige oudere moskeeën het geval is. De plinten, drie rijen hoog in de belangrijkste vertrekken, lijken achttiende-eeuwse 'Delftse' tegels, maar ze zijn waarschijnlijk in China vervaardigd⁶, met afbeeldingen in sepia tinten voorstellende landschappen en taferelen uit de Bijbel. De plattegrond van het hoofdgebouw is helder en eenvoudig, in overspanningen van drie beuken in beide richtingen. Binnenkomend in de voormalige ontvangsthallen zien we twee vrije kolommen en aan weerszijden hoekkolommen in een Dorische orde, een architraaf dragend met een fries er boven, de voor- en middenruimte samenvoegend en het interieur een voorname uitstraling gevend (afb. 8). De oorspronkelijke vloerafwerking van gebakken rode plavuizen en cementdekvloeren is waarschijnlijk in de grote restauratie, in 1925, vervangen door respectievelijk marmer en eenvoudige grijze cementtegels. De verdieping, het eigenlijke woonhuis, heeft houten vloeren van brede delen op een kinder-moerbalklaag, de zoldervloer op houten balken en de samengestelde kapconstructies van hout, dragend een onbeschoten pannendak.

Afb. 10. Zijvleugel op het achterterrein (zie afb. 9) na restauratie (foto Cor Passchier)

De beide zijvleugels zijn via overdekte passages bereikbaar; hier waren de voormalige slavenvertrekken en overige dienst ruimten te vinden. In de detaillering van de gebouwdelen en de daken is de oudere bebouwing duidelijk van de latere twintig-eeuwse uitbreiding te onderscheiden. De zichtbare kopgevels aan de oostzijde van de zijvleugels zijn als klokgevel uitgevoerd; hetgeen aan de architectuur in een andere 'VOC' vestiging, de Kaapkolonie doet denken. Eveneens tot de oorspronkelijke bebouwing behorend, zijn de beide paviljoengebouwtes die links- en rechts van het hoofdgebouw staan. Tegen de muren staan pilasters die in getraceerd pleisterwerk zijn uitgevoerd. De plattegrondindelingen van deze gebouwtjes zijn niet meer origineel.

Nadat het opdrachtgeverschap was geregeld en er een team van architecten was gevormd; werd er een plan van aanpak opgemaakt en kon met het onderzoek worden aangevangen. De Indonesische overheid, vooral de Archeologische dienst, was een actieve discussiepartner in het voortraject en controleur tijdens de uitvoering.

Het achterterrein en de vloeren van de bijgebouwen stonden

Afb. 11. De voorgevel van het huis Reinier de Klerk na restauratie en bij avond (foto Yori Antar)

in het regenseizoen onder water konden wel tot zo'n twintig centimeter onder water komen te staan (afb. 9). Het was al direct duidelijk dat de drainage van het terrein een forse aanslag op het beschikbare budget zou gaan vergen. Verder waren er maar enkele fotobeelden van het achterterrein met gevels, uit de periode van voor de tweede wereldoorlog, beschikbaar, waarbij de voormalige open galerijen, op de begane grond en de verdieping, van de beide zijvleugels te zien waren. Op grond van het schaarse beeldmateriaal en onderzoek ter plaatse werd het duidelijk hoe de open galerijen met de kolommen, in de midden-jaren '50, waren gedicht met gesloten gevels. Het bleek zelfs mogelijk reconstructietekeningen te vervaardigen op grond waarvan besloten werd bij de historische zijvleugels de open galerijen weer terug te brengen (afb. 10). De latere bebouwing en uitbreiding van de zijvleugels in de architectuur werd gehandhaafd als representant van de geschiedenis die het gebouw had doorgemaakt.

Het hoofdgebouw bevond zich nog in een vrijwel unieke originele gesteldheid. Het was echter versleten en verkeerde in een slechte staat van onderhoud. Goten waren lek, schuiframen defect, geveluiken voor de kozijnen functioneerden niet meer en er waren problemen met optrekkend vocht. De toestand in de bijgebouwen was er veel slechter aan toe, waarbij er een onderscheid gemaakt werd voor de historische zijvleugels, gemetseld en gepleisterd en houten balklagen en de latere twintig-eeuwse uitbreiding geconstrueerd en gebouwd in beton en metselwerk.

Uiteindelijk werd er een restauratiebestek met tekeningen opgemaakt en kon er na aanbesteding met de werkzaamheden worden aangevangen. Er werd in het buitenterrein een nieuw drainagesysteem aangelegd, in de vorm van een ondergrondse afvoer met pompinstallatie en buffering. De dakconstructies werden hersteld- of geheel vernieuwd en herdekt. Kozijnen hersteld, de schuiframen vernieuwd; het houtsnijwerk in de bovenlichten van deurkozijnen werd ontdaan van de oude verflagen, waarbij verschillende technieken werden uitgetoet. Bij het vervangen van houtconstructies werd er hout verwerkt dat uit sloopdepots was verkregen. De gevels wer-

den gereinigd of opnieuw gepleisterd en alles geschilderd. De goede vaklieden kwamen overal vandaan: de beste houtbewerkers uit Japara, de stukadoors uit Bandung. Zelfs de oude slavenbel, die ooit op het achterterrein was geplaatst, werd teruggevonden in het bedrijfsmuseum van Stork-Werkspoor in Amsterdam. Een replica werd gegoten in Heiligerlee, deze is in een klokkenstoel, op de vermoedelijke plaats, weer op het achterterrein geplaatst. De bronzen bel heeft het rand-schrift "Gegoten int Ambagt Quartier Batavia 1722. J.Borchard".

De beëindiging van het project vond plaats in 1999, toen de minister van Binnenlandse zaken, de feestelijke openingshandelingen verrichtte. Het huis 'Reinier de Klerk' fungeert nu als accommodatie voor culturele evenementen en tentoonstellingen. In januari 2002, verwierf het Indonesisch- Nederlands architectenteam de Unesco Award of excellence, voor de restauratie.

Noten

1. V.I. van der Wall, *Oude Hollandsche buitenplaatsen van Batavia*, Deventer 1943, 22.
2. F. de Haan, *Oud Batavia*, Batavia 1922, 119.
3. Van der Wall 1943, 92.
4. J. de Loos-Haaxman, Johannes Rach en zijn werk. Batavia 1928, 119.
5. Arsip Nasional Republik Indonesia, *The Gedung Arsip Nasional RI through the ages*, Jakarta 1998, 27.
6. Kanttekening in de correspondentie van de historicus- archeoloog H(ans).J. Bonke met Cor Passchier, eind negentiger jaren twintigste eeuw.

Hoop gloort. De renaissance van het gebouw van de Nederlandsch-Indische Kunstkring in Batavia (Jakarta)

Pauline K.M. van Roosmalen

Toen Tommy Soeharto, de zoon van Indonesië's oud-president Soeharto, in 1996 middels 'ruilslag' eigenaar werd van het gebouw waar tot voor kort het immigratiekantoor van het centrum van Jakarta in gevestigd was, leken de tijden van weleer voor het gebouw van de Nederlandsch-Indische Kunstkring binnen afzienbare tijd te zullen herleven. De exclusieve club annex restaurant die Tommy voor ogen stond, kwam immers meer overeen met de oorspronkelijke functie van het gebouw dan de schier afzienbare kantoren en loketten van het immigratiekantoor die lange tijd in het pand waren ondergebracht.

De economische crisis van 1997 en het einde van het 'Soeharto imperium' een jaar later maakten echter een voortijdig einde aan deze plannen. Het gebouw stond leeg, een situatie die voor elk gebouw in Indonesië een reële bedreiging voor zijn voortbestaan is. Doorgaans is sloop de volgende stap. Het verdwijnen van sociëteitsgebouw De Harmonie in 1984, het Singergebouw in Bandung in 1993 en het voormalige pand van Lindetevis-Stokvis in Medan in 2002 zijn slechts enkele voorbeelden uit de lange reeks van gebouwen die de laatste twintig jaar onder de slopershamer verdween. Bouwkundige condities of architectonische kwaliteit speelden in geen van deze gevallen een rol. Economische motieven daarentegen des te meer: grond in het centrum van een stad is immer kost-

baar en levert dus financieel meer op als er een winkelcentrum of kantoor gebouwd wordt dan wanneer er een villa met een ruime tuin gehandhaafd blijft.

Dat laatste was het geval met het Kunstkringgebouw. Prominent gesitueerd aan een driesprong in de uitbreidingswijk Menteng-Gondangdia van het voormalig Batavia, vormden gebouw en vormgeving een perfecte belichaming van de wijze waarop Nederlanders in hun Indische kolonie in het begin van de twintigste eeuw uitbreidingswijken ontwierpen: ruime percelen, veel groen, brede lanen en grote gebouwen. Wat het Kunstkringgebouw extra bijzonder maakte was dat het ontworpen was door een van de eerste professionele architecten die in Nederlands-Indië werkzaam was, de in Antwerpen tot architect en kunstschilder opgeleide P.A.J. Moojen (Kloetinge 1879, Ede 1955).

Na zijn aankomst in de kolonie in 1903 vestigde Moojen na korte tijd zijn bureau in Batavia. Dit in tegenstelling tot de meeste ingenieurs die in dienst traden van een overheidsinstelling als het departement van Burgerlijke Openbare Werken. Vanwege zijn kennis, inzichten en opvattingen over architectuur en kunst waarvan hij zowel via zijn ontwerpen als via publicaties getuigde verwierf Moojen in korte tijd een vooraanstaande positie in vakkringen. Hij werd een van de grondleggers van een eigentijdse Indonesische bouwkunst en

Afb. 1. Oude foto van de voor- en zijgevel van het gebouw voor de Nederlandsch-Indische Kunstkring (1914), Batavia van architect P.A.J. Moojen

Afb. 2. Surabaya kantoorgebouw 'Levens- en Lijfrenteverzekeringsmaatschappij De Algemeene' (1900-1902), H.P. Berlage (foto Museum Tantular Surabaya)

nam actief deel aan het debat dat met name in de jaren twintig werd gevoerd over de vraag welke bouwstijl voor een eigentijdse architectuur in Nederlands-Indië de meest geëigende was.

Moojen's positie werd bevestigd door twee belangrijke opdrachten: het ontwerp voor een nieuw gebouw voor het departement van Onderwijs en Eeredienst aan het Koningsplein in Batavia en het artistiek en technisch directeurschap van de Nederlandse inzendingen voor de Internationale Koloniale Tentoonstellingen in Antwerpen (1930) en Parijs (1931). De eerste opdracht kwam vanwege een herziening van de plannen voor het Koningsplein te vervallen, maar zijn bemoeienis met de Nederlandse inzendingen voor de koloniale tentoonstellingen bevestigde zijn statuut. Met name de voorbereiding en het verloop van de tentoonstelling in Parijs deden een beroep op zijn vakmanschap. Nadat een immense brand het oorspronkelijke paviljoen volledig in de as legde, werd Moojen niet alleen belast met de supervisie over de constructie van het nieuwe paviljoen maar alsnog uitgenodigd het ontwerp te vervaardigen. Een opdracht die hij aannam en tot een goed einde bracht en de waardering en het respect voor zijn vakmanschap vergrootte.

Het gebouw dat Moojen in opdracht van de Nederlands-Indische Kunstkring ontwierp en dat op 17 april 1914 officieel haar deuren opende, was een embleem van zijn tijd. Gebouwd met de nieuwste technieken (een stalen kapconstructie) en materialen (gewapend beton) toonde het wat architectuur vermocht en in welke de richting eigentijdse Indische architectuur zich kon ontwikkelen. Een stoer uiterlijk met sobere details, een geprononceerde afwisseling van lichte en donkere vlakken in de gevels en de zorgvuldig gekozen materialen en kleuren in het interieur, verleenden het gebouw stijl en karakter. Een stijl die overeenkomsten vertoonde met het Indisch werk van zijn Nederlandse collega H.P. Berlage.

Het Kunstkringgebouw werd tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog gebruikt voor tentoonstellingen en bij-

eenkomsten van de Nederlandsch-Indische Kunstkring. Gedurende de oorlog was de Madjlis Islam Alaa Indonesia (Islamitische Raad van Indonesia) er ondergebracht en na de oorlog werd het een kantoor van de immigratiedienst. Teneinde haar personeel te kunnen huisvesten en haar werkzaamheden naar behoren te kunnen verrichten, bracht het Immigratiekantoor de nodige veranderingen in het gebouw aan: kamers werden onderverdeeld in kleinere eenheden, plafonds verlaagd, ramen gesloten, liften en airconditioning ingebouwd en balkons omgebouwd tot ruimten voor extra opslag. Wijzigingen aan de oorspronkelijke opzet die drastisch leken. De constructie van het gebouw en veel oorspronkelijke details bleven echter grotendeels onaangetast.

Van groter invloed waren het vertrek van de immigratiedienst uit het gebouw en de leegstand die volgde toen Tommy's plannen niet werden uitgevoerd. Hoewel sloop van het gebouw ten gunste van een winkelcentrum werd voorkomen, bleven verdere plannen uit. Een precaire situatie omdat het gebouw in lege toestand niet onderhouden werd waardoor geleidelijk een rijke flora op de muren en het dak van het gebouw verscheen. De bezorgdheid waarmee architecten en monumentenzorgers deze ontwikkeling gadesloegen werd nog verhevigd toen, op een ochtend in 1999 en ondanks de permanente bewaking van het terrein, op professioneel wijze alle oorspronkelijke ramen en deuren verwijderd bleken te zijn.¹ Het leek de volgende stap in een proces dat in Indonesië al zoveel vaker had plaatsgehad en waarvan de uiterste consequenties zou zijn dat het Kunstkringgebouw uiteindelijk uit het stadsbeeld zou verdwijnen.

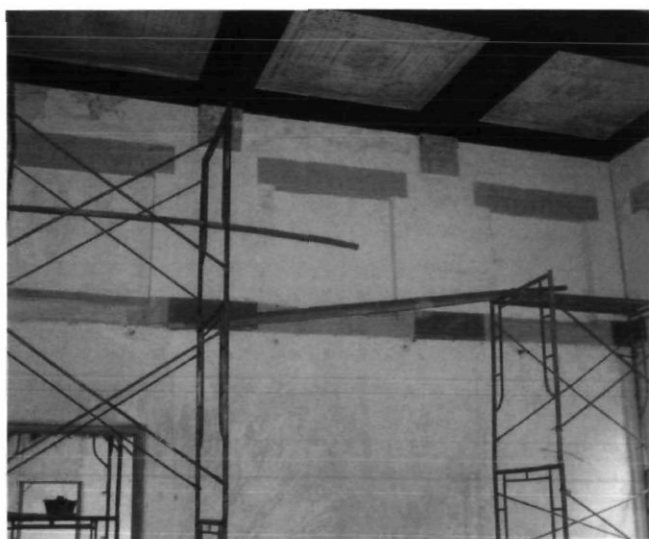
Een ontwikkeling waarin onverwacht verandering kwam toen het bestuur van Jakarta het gebouw in 2001 aankocht en in samenwerking met Walibatu (Warga Peduli Bangunan Tua: 'burgers die zich bekommeren om oude gebouwen') en de afdeling Jakarta van de Vereniging van Indonesische Architecten (Ikatan Arsitek Indonesia - IAI) een ideeënprijsvraag voor het gebouw uitschreef. De prijsvraag stond voor iedereen open en bood Jakartanen en belangstellenden de mogelijkheid hun gedachten en wensen over de toekomst van het gebouw kenbaar te maken. De ideeënprijsvraag werd gewonnen door de in Indonesië (Universitas Parahyangan Bandung) en Nederland (Technische Universiteit Delft) opgeleide architect Dastin Hillery. Hillery's voorstel om in het Kunstkringgebouw een cultureel centrum met openbare functies als een café en een restaurant onder te brengen, sloot nauw aan de intentie van de nieuwe eigenaar het gebouw openbaar en financieel 'self-supporting' te maken. Hoewel Hillery's concept niet naar de letter zal worden uitgevoerd, hebben het bestuur van Jakarta en de IAI wel besloten dat de wijze waarop Hillery deze uitgangspunten in zijn ontwerp gestalte gaf, belangrijke referenties zijn bij toekomstige ideeënprijsvragen. De wisseling van eigenaar en de ideeënprijsvraag hielden beloften in voor een nieuwe toekomst voor het Kunstkringgebouw. In 2003 reserveerde het gemeentebestuur gelden en ving aan met herstel- en restauratiewerkzaamheden. Verantwoordelijk voor deze werkzaamheden is de Jakartaanse architect Arya Abieta. Abieta wordt terzijde gestaan door een advi-

Afb. 3. Kunstkringgebouw Jakarta. Stalen kapconstructie (foto Arya Abieta, opname 2004)

Afb. 4. Voorgevel van het Kunstkringgebouw (foto Arya Abieta, opname januari 2005)

Afb. 5. Decoratie wand en plafond (foto Arya Abieta, opname 2004)

serend team waarin onder andere Han Awal, als restauratiearchitect betrokken bij de restauratie van het voormalige Reinier de Klerk-huis in Jakarta, zitting heeft. Abieta, één van de voorvechters voor behoud en bescherming van het Kunstkringgebouw, heeft een ruime architectonische ontwerpervaring en was diverse malen betrokken bij initiatieven tot en de uitvoering van restauratieprogramma's.

Eind goed, al goed? Daarbij moet een kanttekening geplaatst worden. Het gebouw bleek namelijk meer gezichten te hebben dan werd vermoed. Toen bijvoorbeeld onder de pleisterlaag op de voorgevel boven de raampartij op de eerste verdieping de woorden 'Inst-Djawa' tevoorschijn kwamen, deed dit de vraag rijzen wanneer het 'Instituut Djawa' in het gebouw gevestigd was. Gegevens daaromtrent zijn niet gevonden. Daarnaast was er (uiteraard) de vraag volgens welke restauratieopvatting het gebouw gerestaureerd moet worden. Het streven het gebouw te herstellen "in *'the best condition'* ever" plaatst Abieta voor een technisch en ethisch problemen. De *'best condition'* betekent immers niet per se dat bestaande

Afb. 6. Detail entree van het Kunstkringgebouw Jakarta (foto Arya Abieta, opname 2004)

constructieve en decoratieve elementen gerespecteerd worden of de authentieke situatie wordt teruggebracht. Hoewel Abieta in dit opzicht over voldoende kennis beschikt is niet uit te sluiten dat wensen van de opdrachtgever tot een daarvan afwijkend eindresultaat leiden. Een probleem dat nog wordt versterkt door het grotendeels ontbreken van historisch gegevens over het gebouw die bij de restauratie als referentie kunnen dienen. Een laatste, prangend probleem is dat nog geen beslissing is genomen over de functie van het herstelde gebouw. Het thans voorliggende voorstel het gebouw als hotel in gebruik te nemen strookt weliswaar met één van de voornemens (exploitatie door een particulier ondernemer) maar niet met een ander (openbare functie) en is bovendien nog verre van definitief. Het ontbreken van een beschrijving van de toekomstige functie van het gebouw plaatst de architect in een moeilijke positie: niet alleen immers moet hij ervoor zorgen dat het gebouw hersteld wordt, maar ook dat het na oplevering desnoods voor iedere gewenste functie bruikbaar is. Abieta cum suis staan derhalve voor een niet geringe opgave. Een opgave echter die, als ze goed wordt uitgevoerd, bevrediging zal schenken omdat het Kunstkringgebouw daarna weer zal zijn wat het ooit was: een ontmoetingsplaats en een baken in het stedelijk weefsel.

Noot

- ¹ De verwijderde ramen en deuren worden naar verluidt thans door iemand die het beste met het gebouw voor had en derhalve op een veilige plaats bewaard.

Charles Prosper Wolff Schoemaker en de Architectuur in Nederlands-Indië

C.J. van Dullemen

Aan het einde van de 19de eeuw kwam in Nederlands-Indië een ware bouwhausse op gang die met enkele korte onderbrekingen tot aan de Japanse inval in 1942 zou voortduren. Om aan de toenemende vraag te voldoen vestigen zich in de eerste twee decennia van de 20e eeuw meer particuliere architecten in Nederlands-Indië. Daartoe behoorden ondermeer Charles Prosper Wolff Schoemaker¹ (afb. 1) die niet alleen een gevarieerd oeuvre uitvoerde maar ook een belangrijke rol speelde in het Indische architectuurdebat en de opleiding tot civiel ingenieur aan de TH Bandung. Naast Wolff Schoemaker neemt Henri Maclaine Pont een speciale plaats in. Beide architecten waren in Nederlands-Indië geboren en voor hun opleiding naar Nederland gezonden. De kolonie was hun vaderland en gedreven door hun lotsverbondenheid streefden zij met veel vuur naar een eigen Nederlands-Indische architectuurstijl.

Het Nederlands-Indische bouwklimaat rond 1900

In 1870 was het zogenaamde Cultuurstelsel opgeheven, waardoor een einde kwam aan de gedwongen cultures en de opmars begon van particuliere ondernemingen in Nederlands-Indië. Als gevolg hiervan beleefden de steden, vooral die op Java, een periode van explosieve groei. Door de toegenomen bevolking en handelsactiviteiten steeg de vraag naar infrastructurele werken en huisvesting zowel voor het onderbrengen van mensen als bedrijven en instellingen. Het overheidsapparaat groeide en liet door de dienst B.O.W. (Burgerlijke Openbare Werken) scholen, slachthuizen, ambtenarenwoning

Afb. 1. C.P. Wolff Schoemaker, ca. 1938 (uit: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden, Amsterdam, 1938*)

gen, bruggen, dammen en andere utiliteitswerken bouwen. Nog sneller steeg de vraag naar nieuwe gebouwen voor de particuliere sector. Voor Nederlands-Indië waren maar weinig bouwvoorschriften vastgelegd zodat iedereen zelf aan het ontwerpen en bouwen sloeg. Bovendien was tot 1920 geen goede architectenopleiding voor handen, iedereen kon als architect optreden. In "Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië" (18 januari 1921) stond dan ook: "Indië kon in dien tijd geen enkelen bouwkundigen ingenieur aanwijzen. De ingenieurs van den Waterstaat hielden zich bezig met bruggen, duikers en stuwdammen. Zij die den titel van architect bij den dienst voerden, waren wat beter onderlegde opzichters; voor bouwwerken van enigen omvang zorgden de Genie, die in het werk van Storm van 's-Gravenzande de vastgestelde modellen vond voor al wat zij nodig had. Wie bovendien "liefhebberij" had in kunst greep naar de orden van Vignola, die hem tot in de nietigste onderdeelen, de recepten gaf voor kroonlijsten, zuilen, kapiteelen en lijstwerken...." Drie jaar later schreef architect P.A.J. Moojen: "...de toestanden, vooral op bouwkundig gebied, waren zeer eigenaardig en het begrip architect was, indien überhaupt, dan toch zeer embryonair aanwezig! In den woningbouw had mevrouw, de njonja, de leiding. Zij regelde en bedong de prijzen. Een Chinees nam het werk in onderdelen aan en hij en de koelies werkten onder haar oppertoezicht, volgens de aanwijzingen van een opzichter van den Waterstaat, die over voldoende vrijen tijd de beschikking had om een ontwerp tekening, volgens modelnummer zoveel te maken en gedurende den bouw wat technisch toezicht te houden. Plaats voor een architect, die niet als aannemer optrad, die zich daarenboven wel met kunst bemoeide, bestond volgens de algemene opinie in Indië niet en de beste raad, dien men kon geven was: „Pak de eerste de beste boot naar Holland!" Trouwens, de vereeniging van architect en aannemer is een helaas nog steeds veelvuldig voorkomend verschijnsel! Onder deze niet bepaald bemoedigende omstandigheden was dan ook de vraag die ik mij meermalen stelde: "wat doe ik hier eigenlijk?"²

Eerste generatie

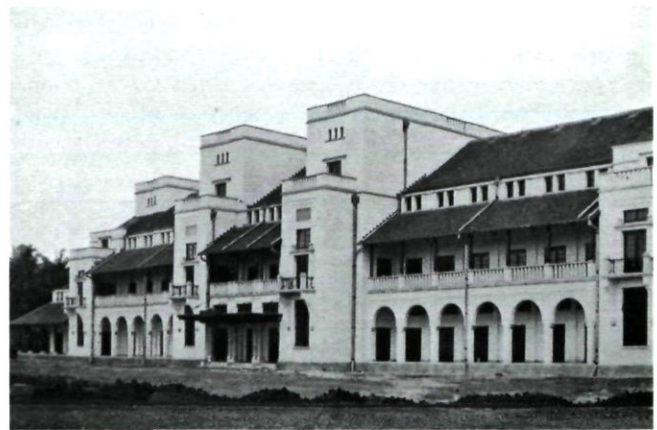
P.A.J. Moojen (1879 - 1955, zie het artikel van Van Roosmalen) en Henri Maclaine Pont (1884 - 1971) behoren tot de

eerste generatie architecten die bewust naar Nederlands-Indië trekken om zich aldaar als zelfstandig architect te vestigen en die daarbij de nadruk leggen op de inhoud van hun vak. Een enkeling is hen voorgegaan zoals M.J. Hulswit (1862 - 1921) die in 1880 in Nederlands-Indië aankwam voor een werkperiode van vijf jaar, voordat hij zich in 1890 voorgoed als zelfstandig architect in Batavia vestigde. Maar hij is nog een representant van de traditionele bouwkunst, door Moojen omschreven als *“Geesteloze namaaksels van een zielloos Hellenisme, slechte copieën van droeve voorbeelden”*.³

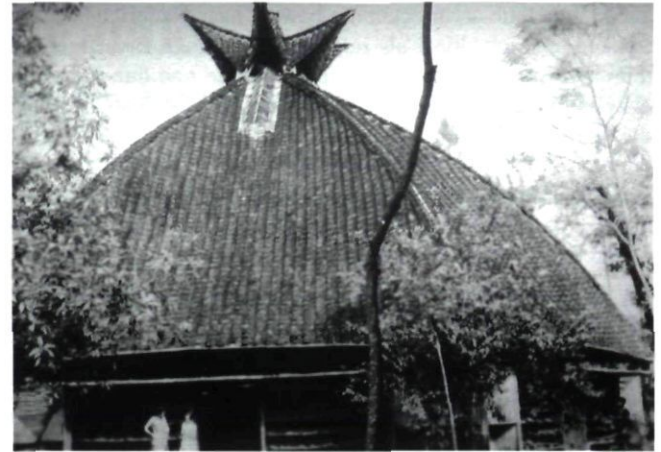
Gedurende het interbellum zijn er ook andere, later bekend geworden architecten actief in Nederlands-Indië: Thomas Karsten (1884 – 1945), Charles Wolff Schoemaker (1882 – 1949) en diens jongere broer Richard Schoemaker (1886 – 1942), A.F. Aalbers (1898 – 1961), C. Citroen (1881 – 1935), F.J.L. Ghijsels (1882 – 1947) en W. Lemei († 1946). Alleen Maclaine Pont en Charles Wolff Schoemaker zijn in Nederlands-Indië geboren en hadden daardoor een andere visie op de architectuur in hun vaderland. Charles Wolff Schoemaker keert direct na het behalen van zijn diploma aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda in 1905 terug naar Nederlands-Indië en doorloopt eerst een militaire carrière als luitenant der genie. Pas in 1911 begon hij een loopbaan als bouwkundige, eerst als onderdirecteur van het particuliere bouwbedrijf N.V. De Bouwploeg te Weltevreden maar een jaar later is hij al aangesteld als tijdelijk ingenieur bij de afdeling Waterstaat van het Departement der B.O.W. Vanuit die positie wordt hij in 1914 directeur gemeentewerken van de Gemeente Batavia. Na een kort maar belangrijk intermezzo als chef bij de technische firma Carl Schlieper & Co. begint Wolff Schoemaker medio 1918 zijn eigen architectenbureau, *“C.P.Schoemaker en Associatie, architecten en ingenieurs”*. Het jaar voordat het bureau van start ging maakte Charles een studiereis naar Europa en Amerika waar hij enkele maanden moest blijven vanwege de oorlog. Zijn broer Richard was van 1918 tot 1924 zijn naaste compagnon in het bureau. De later zelfstandige architect J.Th. van Oyen (1893 – 1944) begon in 1918 zijn carrière bij het bureau als tekenaar en werd na een jaar volwaardig partner en hoofd van de vestiging Semarang. In 1922 werd Charles benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Geschiedenis der Bouw- en Versierkunst, Bestekken, Begrotingen en Stadsaanleg aan de, toen nog particuliere, Technische Hogeschool te Bandoeng. Richard was toen al gewoon hoogleraar Architectuur bij dezelfde instelling. Twee jaar later vertrekt Richard naar Delft om Klinkhamer op te volgen aan de Technische Hogeschool en wordt Charles gewoon hoogleraar Architectuur te Bandoeng. Het vertrek van Richard luidt ook het einde in van het bureau *“C.P. Schoemaker en Associatie, architecten en ingenieurs”*. J.Th. van Oyen, de enige andere compagnon gaat verder als zelfstandig architect.

Henri Maclaine Pont werkt na het voltooien van zijn opleiding in 1909 nog twee jaar in Nederland maar gaat in 1911 terug naar Nederlands-Indië en treedt er in dienst van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij. Voor deze firma

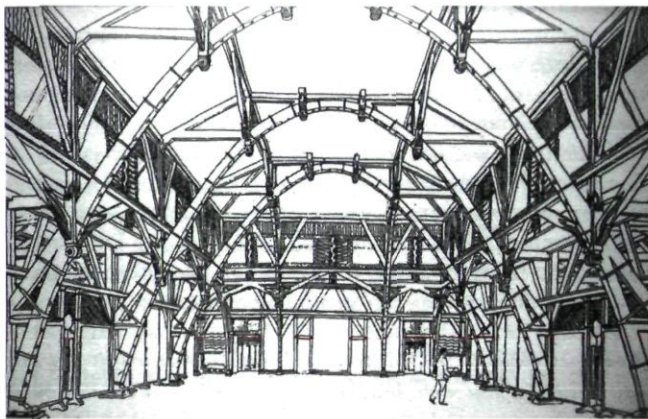
ontwerpt hij het nieuwe hoofdkantoor in Tegal (1911-1913) (afb. 2). Nog tijdens de bouw vestigt Maclaine Pont een eigen bureau in Semarang, hij krijgt het druk en vraagt zijn oude studievriend Thomas Karsten om bij hem te komen werken. In 1915 moet Maclaine Pont wegens ziekte tijdelijk terugkeren naar Nederland en verkoopt hij zijn bureau aan de combinatie Karsten, Lutjens en Steenstra Toussaint. Omdat dit bureau relaties had in heel Java werd het daardoor voor Maclaine Pont nadien onmogelijk zich opnieuw als zelfstandig architect in Nederlands-Indië te vestigen. Maar omdat hij naam had gemaakt als ontwerper van relatief goedkope gebouwen wordt hij, tijdens zijn verblijf in Nederland, gevraagd de gebouwen voor de nieuw opgerichte Indische Technische Hogeschool te Bandoeng (ITH) te ontwerpen. Saillant detail in de ontwikkeling van de ITH is de rol van twee leermeesters van Maclaine Pont, Klopper en Klinkhamer. Prof. Ir. J. Klopper is één van de grondleggers van de TH en de eerste directeur en samen met J.F. Klinkhamer een uitgesproken tegenstander van de uitbreiding van de Indische Technische Hogeschool met een faculteit bouwkunde. Zij zagen deze niet alleen als concurrent van de TH Delft maar vonden ook dat Nederlands-Indië geen goede omgeving bood voor architectuur onderwijs (en *“Aanschouwend onderwijs is in architectuur wel het voornaamste”*). Klinkhamer is bovendien de neef van de bekende theeplanter K.A.R. Bosscha, één van de initiatiefnemers van de ITH. In een brief aan Berlage van 15 januari 1923, dus vlak voor zijn Indische Reis, tracht Klinkhamer Berlage ervan te overtuigen dat uitbreiding van de ITH Bandoeng met een faculteit bouwkunde onwenselijk is. Berlage heeft Klinkhamer aangehoord en zijn eigen conclusie getrokken: *“...Na deze beschouwingen wordt het dus wel duidelijk dat een Indo-Europeesche architectuur eerst dan zal kunnen ontstaan, wanneer de Javaan niet alleen zelf het beroep van architect kan uitoefenen maar ook de volledige opleiding daartoe in Indië kan verkrijgen...”*.⁴ Na de voltooiing van de Indische Technische Hogeschool (1920) (afb. 3) werd Maclaine Pont inspecteur-technicus bij de Burgerlijke Geneeskundige Dienst en in deze functie deed

Afb. 2. Tegal, Hoofdkantoor Semarang Cheribon Stoomtram Maatschappij, H. Maclaine Pont 1911 (uit: *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw 1(1916-'17)*)

Afb. 4. Pohsarang, R.K. Missiekerk, H. Maclaine Pont 1938 (KITLV)

Afb. 3a en 3b Bandoeng, Indische Technische Hogeschool, H. Maclaine Pont 1919 (foto auteur en H. Maclaine Pont, Indische Technische Hogeschool, Memorie van toelichting op het bouwplan).

hij veel onderzoek naar de bouw van volkswoningen. Als amateur-archeoloog heeft hij nog jarenlang op voortvarende wijze het vroegere Javaanse koninkrijk Majapahit bestudeerd. In Pohsarang, op Oost Java heeft hij nog enkele experimentele bouwwerken gemaakt zoals de R.K. Missiekerk met een kapconstructie van gelamineerd houten balken en een netwerk van stalen kabels als drager van het pannendak (afb. 4).⁵

Thomas Karsten werd, als deelnemer aan de bovengenoemde combinatie, wel veel gevraagd, niet alleen als architect maar vooral door vele stadsgemeenten op Java als stedenbouwkundig adviseur. Karsten ging volledig op in de Javaanse cultuur en huwde een Javaanse vrouw, zeker voor die tijd ongewoon. Bovendien maakten zijn communistische en collectivistische ideeën hem tot een eenling temidden van de Europeanen. Uiteindelijk leidde zijn progressieve levenshouding tot een breuk met zijn studievrienden Maclaine Pont en Granpré Molière, die juist de tegenovergestelde richting in bewoog en zich ontwikkelde van socialist naar katholiek.

Afb. 5. Soerabaja, Algemeene Maatschappij voor Levensvezekering en Lijffrente, H.P. Berlage 1900 (foto Soen Tjandrasurja)

Afb. 6. Batavia, Hoofdkantoor Javasche Bank, Hulswit, Fermont en Cuijpers 1909 (De Bree, *Javasche Bank 1828 – 1928*)

aan de Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Moojen is niet alleen bekend geworden als architect maar ook als oprichter en voorzitter van de Kunstkringen van Bandoeng en Batavia en de Bond van Nederlandsch-Indische Kunstkringen.⁹ Aalbers (1898 – 1961) was van een jongere generatie, hij studeerde aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam.

In Nederlands-Indië waren ook bekende architecten vanuit Nederland actief. Zo ontwierp H.P. Berlage in 1900 het Soerabajasche kantoor voor de verzekeringsmaatschappij “De Algemeene” (afb. 5) zonder zelf ter plaatse te zijn geweest en Ed. Cuypers, neef van P.J.H. Cuypers, van het bureau Hulswit, Fermont en Cuypers ontwierp vele gebouwen, onder andere voor de Javasche Bank (afb. 6) en Handelsvereniging Amsterdam. Klinkhamer heeft meegewerkt aan het gebouw dat wel gezien wordt als het begin van de moderne bouwkunst in Nederlands-Indië, het hoofdkantoor van de Nederlands Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902-1907 (samen met Ouëndag) (afb. 7).

De Indische architectuurdiscussie

Evenals in het moederland maakte de architectuur in Nederlands-Indië in het begin van de 20ste eeuw een ontwikkeling door van historisme naar modernisering. De opening in 1920 van de TH te Bandoeng markeert het kantelpunt in de moderne architectuurgeschiedenis van Nederlands-Indië. De TH was met particuliere financiering gesticht vanwege de grote behoefte aan ingenieurs die waren “opgeleid in het milieu van hun toekomstige werksfeer”. Vier jaar later werd de TH overgedragen aan de Nederlands-Indische regering.¹⁰ Tot aan de vestiging van de TH was er maar weinig aandacht voor de architecturale vormgeving. Op constructief technisch gebied was er al veel meer gediscussieerd in de technische tijdschriften, vooral over de kwaliteit van materialen en natuurlijk ook over de nodige aanpassingen aan het tropenklimaat zoals bescherming tegen regen en zombestraling door ver uitstekende daklijsten en een ruime natuurlijke ventilatie.¹¹ Het hierboven genoemde Hoofdkantoor van de

Afb. 7. Semarang, Hoofdkantoor Nederlandsch Indische Spoorwegen, Klinkhamer en Ouëndag 1902-1907 (*Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw 1(1916-'17)*)

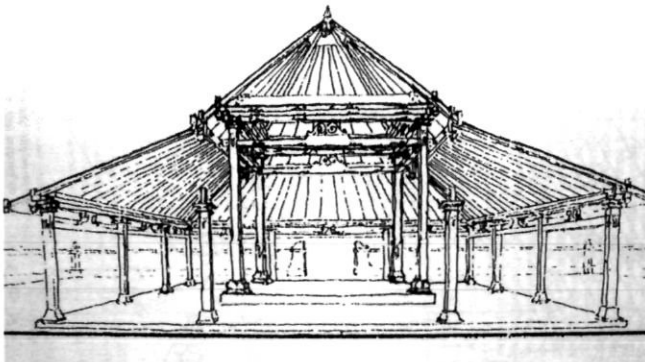
Nederlandsch-Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902 van Klinkhamer en Ouëndag (afb. 7) en het hoofdkantoor van de Semarang Cheribon Stoomtram Maatschappij te Tegal uit 1911. (afb. 2) van Henri Maclaine Pont zijn goede voorbeelden. Inwendig hebben deze gebouwen hoge plafonds en zijn rondom over alle verdiepingen galerijen aan gebracht. Ook zijn er torens die, als waren het schoorstenen, zorgen voor ontluchting op de hoogste punten van het gebouw. Hoe de eigentijdse architectuur eruit moest zien en waar de ontwikkeling uiteindelijk toe moest leiden werd in de eerste helft van de jaren twintig het onderwerp van een heuse architectuurdiscussie in Nederlands-Indië. Deze was van een heel ander karakter en werd op een ander niveau gevoerd dan het debat over moderne architectuur in Nederland. De problemen in de kolonie waren veelal van meer praktische aard dan in het vaderland. Het tropische klimaat en het bouwen in een omgeving met een andere culturele achtergrond stelden eisen aan de architect die in de opleiding weinig of geen aandacht kregen. Wolff Schoemaker schetste die situatie als volgt: “*De samenleving, de stem van de natuur, de geest der samenleving, de schoonheidsindrukken, ze zijn zoo heel anders hier dan in het land waaruit de Indo-Europesche kunstenaar stamt, waarheen zijne herinneringen en traditioneele voorstellingswijze teruggaan. De tijdsstemming, het gevoelsleven van zijn omgeving, niet gemeenzaam nog, en weinig intensief, dringt niet diep in zijn ziel door. Om zich heen ziet hij niet, als in Holland, een nieuwe cultuur zich ontwikkelen, door het tijdsgevoel gesuggerend en geleid. De gezamenlijke uitingen van bouwkunstenaars, nijverheidskunstenaars, beeldhouwers en schilders kunnen hem niet als in eigen land leeren en opwekken. Zijn stijkennis, zijn geschoold verstand van bouwen, zijn architectonische intuïtie zijn de nagenoeg eenige steunpunten voor zijn ontwerpenden geest*”.¹²

In deze discussie stonden twee partijen tegenover elkaar met ieder een eigen visie op de, nog te ontwikkelen, Indo-Europese architectuurstijl. De Europees georiënteerde partij zocht naar een architectuur op basis van moderne Europese architectuur maar hecht verbonden met de tropische omgeving.

Deze opvatting werd vooral aangehangen door Charles Wolff Schoemaker. De andere partij zocht naar een basis in de architecturale geschiedenis van de Indonesische archipel, verrijkt met de technische verworvenheden van de westerse architectuur. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze 'Vernacular' groep waren Henri Maclaine Pont en Thomas Karsten. Wolff Schoemaker, Maclaine Pont en Karsten waren alle drie lid van de Commissie van Advies inzake de Restauratie der Hindoe-Javaansche Monumenten. Het verschil in opvatting over de bouwers van de middeleeuwse Hindoe-Javaanse monumenten, de enige oorspronkelijke stenen bouwwerken op Java was één van de heikele discussiepunten. Wolff Schoemaker was de mening toegedaan dat de tempels zoals de Boroboedoer, Mendoet en vele anderen waren gebouwd door Hindoes afkomstig uit Zuid-India en niet door de autochtone inwoners van Java. Hij beargumenteerde zijn standpunt door te wijzen op bouwtechnische- en stilistische overeenkomsten met de grote Hindoe bouwwerken in Zuid-India en de onwaarschijnlijkheid van het plotselinge ontstaan, en weer verdwijnen van een in steen bouwende cultuur op Java. Maclaine Pont, Karsten en anderen waren de opvatting van de chef van de Oudheidkundige Dienst, Dr. F.D.K. Bosch toegedaan, die stelde dat genoemde tempels wel degelijk door de Javanen waren opgericht, eventueel onder leiding van bouwmeesters uit India of daar opgeleid.

Inlandse architectuurtraditie

Het belangrijkste punt uit de discussie was de eventuele aanwezigheid van een nog levende inlandse architectuurtraditie waarop een moderne, Indo-Europese architectuur gebaseerd kon worden. Maclaine Pont ziet in de Indische archipel een lange traditie van waardevolle (volks-) architectuur, door hem in extenso beschreven in verschillende tijdschriftartikelen. Deze bouwkunst werd door hem omschreven als "Inlandsch bouwambacht, volkswoningbouw en Javaansche architectuur". Op deze traditie zou de toekomstige architectuur van Nederlands-Indië gegrondvest moeten worden, daaruit komen de oplossingen voor de vorming van een moderne, eigen Indische architectuurstijl. Moojen en Karsten onderschreven zijn standpunten. Volgens Wolff Schoemaker zijn er in Neder-

Afb. 8. Traditionele Javaansche Pendopo (Indisch Bouwkundig Tijdschrift 27)

lands-Indië goede bouwtradities te vinden, onder andere op Sumatra, Nias en Celebes, het huidige Sulawesi, maar niet op Java! Bovendien zijn deze bouwvormen, afkomstig van verschillende eilanden en gebouwd door uiteenlopende bevolkingsgroepen, niet zomaar samen te vatten onder de noemer 'Inlandsche architectuur' omdat zij, net als de eilanden en hun bevolking, zo verschillend van karakter zijn. Dit is ook de kern van zijn kritiek op de, door Maclaine Pont ontworpen, gebouwen van de Technische Hogeschool te Bandoeng: "*De Technische Hogeschool [werd] ontworpen met ontleening van eenige trekken aan den Menangkabauschen bouwtrant, welke hier op Java op vreemden bodem staat*".¹³

De Pendopo

De strijd tussen Wolff Schoemaker en Maclaine Pont spitte zich uiteindelijk toe op de pendopo (afb. 8) als meest karakteristieke Javaanse bouwvorm. De pendopo bestaat eigenlijk alleen uit een dakconstructie gedragen door kolommen, met een vierkante of rechthoekige plattegrond. Het gebouw is naar vier zijden toe open, er zijn geen muren. Het tentdak is geknikt en het centrale, steile deel van het dak rust op minstens vier centrale kolommen. Het plafond van het centrale deel is versierd, afhankelijk van de status van het gebouw of de eigenaar. De pendopo is bij de traditionele Javaanse woonhuizen het openbare, voorste gedeelte van het huis. Hier worden gasten ontvangen, feesten gegeven en ceremonies gehouden. Dit onderdeel komt alleen voor bij de huizen van de aanzienlijken en de adel. Wolff Schoemaker en Maclaine Pont waren het vooral oneens over de constructie-technische voordelen van de pendopo, door Wolff Schoemaker smalend "*de ontaard Javaansche tot niets verslaptte kunst van houtbouw*" genoemd.¹⁴ Maclaine Pont echter roemde de constructie vanwege de bestendigheid tegen de op Java veelvuldig voorkomende aardbevingen. Het verschil van mening werd breed uitgemeten in een polemiek in het *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, Jaargang 1924. Maclaine Pont gaat hier uitgebreid in op het Javaanse bouwambacht en de dakconstructie waarbij gebruik wordt gemaakt van op zijn plat gelegde dakspanten die door opwigen onder spanning zijn gebracht. Het voordeel van deze methode is dat de constructie door de gespannen dakspanten sterker en stijver wordt en een groter draagvermogen heeft. Hierdoor kan de constructie met relatief weinig materiaal worden opgebouwd. Samen met een zware dakbedekking zou deze constructie gemakkelijk het hoofd kunnen bieden aan de vele aardbevingen van Java. De economie van de constructie en de berekeningen van Maclaine Pont werden door Wolff Schoemaker bestreden. Het economisch met hout omgaan leek Wolff Schoemaker onlogisch door de overvloedige aanwezigheid van dit materiaal in Nederlands-Indië. Toch moest Maclaine Pont constateren: "*dat de opvattingen van prof. S. [i.e. Wolff Schoemaker, CJvD] en mij eigenlijk niet zover uiteen liggen*" en "*Voor een polemiek [...] tusschen antipoden als wij vormen, is een dergelijk resultaat niet gering*". In zijn dupliek kwam Wolff Schoemaker tot de conclusie dat "*getheoretiseer en nevenbetrachtingen*" weinig

waarde hadden voor de “in de praktijk staande lezers” en deze “nodeloos in ongewenste twijfel zouden kunnen brengen”. Daarom deed hij Maclaine Pont het voorstel “een behoorlijk aantal typische proefstukken te maken” en deze aan krachtproeven te onderwerpen in het laboratorium voor materiaalonderzoek te Bandoeng en: “Als de breukvastheid van een dier verbindingen, belast op zuiveren trek, met uitschakeling van de in werkelijkheid optredende buigkrachten, overeenkomt met de trekspanning van 200 KG/cm² in de volle staafdoorsnede, ben ik, met een gevoel van grote dankbaarheid voor de onderrichte demonstratie, bereid alle gemaakte kosten op mij te nemen. Mijn achting voor het technisch vernuft van den Javaan zal daardoor gewekt zijn.” Die proeven zijn nooit gehouden. Later onderzoek aan de TH Delft heeft aangetoond dat de theorie van Maclaine Pont niet klopte. Van spanning en als gevolg daarvan stijfheid in de constructie kon geen sprake zijn (zie noot 5).¹⁵

Thomas Karsten gebruikte de pendopo in 1930 als uitgangspunt voor het ontwerpen van het Sobokarti volkstheater (afb. 8), maar schreef al in 1925 het volgende over de pendopo: “In tegenstelling met de europeesche bouwwerken wordt in de pendopo de klimax in de ruimtewerking geheel bereikt door den ruimtevorm als zodanig, onafhankelijk van eenige versiering, welke klimax ook in het uitwendige, door het hoo-

Afb. 10. Bandoeng, Bethelkerk, C.P.Wolff Schoemaker 1924 (H.J. Schoemaker)

Afb. 11. Bandoeng, Moskee Nijlandweg, C.P. Wolff Schoemaker 1934 (I.B.T. Locale Techniek jrg. 3)

ge middendak, volledige uitdrukking vindt. Ik acht dit een buitengewoon voorbeeld van volkomen eenheid van vorm en inhoud, van expressie en functie”.¹⁶ Het is merkwaardig dat Wolff Schoemaker, in het jaar dat hij zo neerbuigend over de pendopo schrijft het meest opvallende kenmerk ervan, het tentdak zelf verschillende malen toepast: op de Protestante Bethelkerk uit 1924 (afb. 10) en in 1934 nog een keer op de Moskee aan de Nijlandweg (afb. 11).

Berlage

Het was precies in de periode van de hoogoplopende discussies tussen Maclaine Pont en Wolff Schoemaker dat Nederlands bekendste architect, H.P. Berlage, zijn Indische reis maakte. Hij reisde langs verschillende steden, hield lezingen en werd overal om advies gevraagd. Ook werd Berlage betrokken in de architectuurdiscussie. Hij koos duidelijk voor de lijn van Maclaine Pont en Karsten en maakte duidelijk dat “het verregaand oppervlakkige tusschengeval van die architecten, die meenen met een enkele Kala-kop of Makara-ornament, of met enigszins verjavaniseerde kapiteelen een karakteristiek Indo-Europeesch bouwwerk te hebben gemaakt” niet de juiste weg was.¹⁷ Hiermee kreeg niet alleen Wolff Schoemaker een veeg uit de pan maar ook bureau Hulswit, Fermont en Cuypers.¹⁸ Maar Berlage, die zich gevoelig toonde voor de verhoudingen in Nederlands-Indië, citeerde ook Wolff Schoemaker uitgebreid en trachtte een brug te slaan tussen de beide partijen. Berlage stelde dat het onwenselijk en onmogelijk is de ontwikkelingen op bouwtechnisch gebied tegen te houden. De bouwkunst heeft volgens Berlage twee elementen; Het constructieve element dat algemeen en eeuwig is en de kunstvorm die bijzonder (lees: cultuureigen) en tijdelijk is. De Javaan moet zich, aldus Berlage verzetten tegen de invoer van de kunstvorm (als natuurlijk product van eenheid in het volk en verbondenheid met de eigen plek), “want de kunstvorm, die voor een Indo-Europeesche kunst past, kan Europa hem niet geven. Die moet hij zelf hervinden”.¹⁹ De architectuurdiscussie raakte uiteindelijk in het slop omdat beide partijen dezelfde argumenten bleven herhalen en omdat de uitgangspunten en doelstellingen van Wolff Schoemaker en Maclaine

Pont verhinderden dat zij het met elkaar eens konden worden. Dit is goed te illustreren met de definities van architectuur die Wolff Schoemaker en Maclaine Pont hanteerden. Zo stelde Wolff Schoemaker: *“Het begrip architectuur laat zich moeilijk juist formuleren. Etymologisch beteekent architect: meesterconstructeur. Maar al is de eigenlijke constructie of samenstelling een voorname factor in een bouwwerk, toch is niet elke samenstelling, hetzij ter vorming van een omsloten en afgedekte ruimte, hetzij met eenig ander doel, een architectuur-werk zelfs niet zonder meer, als daarbij eigenaardige vormen en versieringsmotieven toegepast worden. Architectuur heeft een vooraf geconcipeerde constructie, bewust of intuïtief, vormen en verhoudingen zijn gekozen, uitdrukking gevend aan ene innerlijke emotie, aan een abstract beeld, of wel vormen, die belichaming geven aan schoonheidsgevoelens; eerst dan, eerst door deze bezieling, wordt de constructie een kunstschepping, een architectuurwerk. Een constructie, welke uitsluitend tot doel heeft een beschermende ruimte te vormen tot verblijf van den mensch, en als zoodanig vanzelf uitdrukking geeft aan zijne bestemming, zonder een diepere gedachte of zoeken naar schoonheid te vertolken, is nog geen architectuurwerk. Wat mij betreft, ik reken de schamele uit ruwhout en boomschors samengestelde hut van een boschbewoner, de primitieve hut uit hout en bamboe en billik [i.e. panelen van gevlochten bamboestrippen, CJvD] opgetrokken kampongwoning niet tot architectuur, wel het Menangkabausch of Niasch huis.”*²⁰

Maclaine Pont had een heel wat romantischer definitie: *“Architectuur of aarts, d.w.z. eerste, voornaamste wrochtsel, dat is de omgeving die de mensch uit de aan zich onderworpen natuur zich zelf scheidt, om den zelf gevoerden staat en de eigen levenshouding mogelijk te maken, in de vereischte sfeer te brengen en daaraan de vereischte statie te verleenen.”*²¹ Wolff Schoemaker was meer gericht op monumentale architectuur. Hij zocht naar een synthese tussen de Westerse en klassieke Indiase architectuur, die volgens hem de juiste aanpassing aan de tropische omgeving vertoonde: *“De eigenlijke karakteristiek van tropenstijl hebben de Indiërs ontwikkeld en uit hunne bouwwerken leeren wij die kennen....De geest van den Indiër, geheel door de natuur en hare organische wetten van opbouw en vormgeving doordrongen, daarmede in innige gemeenschap, heeft door naar dezelfde wetten te scheppen, zijn bouwwerken met de omgevende verschijningswereld in harmonie gebracht en deze daarin diepzinnig vertolkt. De Indo-Europeesche architect moet de Indische werken bestudeeren, zich er in verdiepen, zooals onze eerste rationalisten [hij duidt hier op Berlage, CJvD] de middeleeuwsche bestudeerden, wil hij het wezen van deze kunst begrijpen en daarin nieuwe impulsen vinden.”*²²

Wolff Schoemaker heeft zich zo goed als nooit ingelaten met of uitgesproken over volks-woningbouw. Maclaine Pont daarentegen was juist vrijwel uitsluitend bezig met volkshuisvesting en niet met de op het westen georiënteerde ‘grote’ architectuur: *“Wat ons Indië van zijn architecten en bouwkundigen*

nodig heeft om tot stijleenheid te komen is dan ook niet in de eerste een botviering van kunstzinnige oprispingen, niet een tentoonspreiding van verbouwerend teekentalent, niet de bestudeering van vreemde architecturen, maar een inkeer tot zichzelf en een ernstige studie, zij het slechts langs hoofdlijnen van wat uit- en van ons Indië zelf is en als natuurlijk en levend element hier tot de simpelste, minst kostbare en meest bevredigende oplossingen aanleiding kan geven en vooral wat als zoodanig door een breideling onzer eigen aspiraties kan worden bewaard”.²³

P.A.J. Moojen schreef in 1924 een artikel over het hoger technisch onderwijs en de ontwikkeling der bouwkunst waarin hij tot de conclusie komt dat er van een mogelijke ontwikkeling van een Indo-Europese architectuurstijl pas sprake zal kunnen zijn als er een “belangengemeenschap” bestaat tussen de westerling en de oosterling. Tot op het moment van het schrijven van zijn artikel zag hij slechts een “belangentegenstelling” die een onoverbrugbare kloof vormde tussen de beide bevolkingsgroepen. Ook Moojen zag een belangrijke taak voor het onderwijs, maar minder “scherp intellectueel” en “meer en meer gericht [...] op een ontwikkeling van de eigen geschiedenis, beschaving en cultuur”.²⁴ Hij koos hiermee de kant van Maclaine Pont en viel Wolff Schoemaker aan in zijn hoedanigheid als hoogleraar Architectuur. Tegelijkertijd stelde hij dat de oplossing van Maclaine Pont in de toen heersende, koloniale situatie niet te realiseren was. Maar Wolff Schoemaker en Maclaine Pont zouden het nooit eens worden. Niet alleen zag Wolff Schoemaker zichzelf meer als de academicus die niet direct de revolutie ging prediken, maar hij was ook de vertegenwoordiger van het, nog maar net opgerichte, hoogste onderwijsorgaan in Nederlands-Indië en architect van een aantal belangrijke gebouwen die niet pasten in de door Maclaine Pont aangehangen theorieën. Het zal hem dan ook zeker gestoken hebben dat hij in gebouwen moest werken die door Maclaine Pont waren ontworpen. Wolff Schoemaker vond het “gekunstelde vormontleening” en hij had bedenkingen “tegen de wijze waarop de Sumatraansche dakvorm was nageconstrueerd, met grote lekkages als gevolg”.²⁵

De gebouwen spreken voor zich

De verschillen tussen de partijen waren in de praktijk veel minder groot als de soms heftige discussie doet vermoeden en dat is aan de gebouwen van deze drie architecten goed te zien. Wolff Schoemaker, Karsten en Maclaine Pont ontwikkelden vanuit de, in hun tijd gangbare Westerse bouwkunst, een fysiek aan de tropen aangepaste architectuur. Maclaine Pont's eerste gebouw is het Hoofdkantoor van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij in Tegal uit 1911 (afb. 2), een voor die tijd sober gebouw van twee verdiepingen dat naar het voorbeeld van het Hoofdkantoor van de Nederlands Indische Spoorwegen te Semarang uit 1902-1907 (afb. 7) is omgeven met galerijen en voorzien van uitgebreide ventilatiesystemen. Ook het gebouw voor de Nillmij van Thomas Kar-

sten in Semarang van 1916 (afb. 12) vertoont deze kenmerken maar is minder sober. De decoraties aan het gebouw zijn geometrisch en zeggen niets over de plaats waar het gebouw staat. Het hoofdgebouw van de Bandoengse Jaarbeurs, door Wolff Schoemaker ontworpen in 1920 (afb. 13) is geïnspireerd op Frank Lloyd Wrights Unity Church. Opvallend is hier dat Wolff Schoemaker in de gevel van dit verder weinig versierde gebouw drie beeldhouwwerken van Atlanten heeft geplaatst. Binnen zijn de pilasters versierd met kalakopmotieven.²⁶ Deze gebouwen wijken vrijwel niet af van de gebouwen die in dezelfde periode worden ontworpen door de andere architecten die zich niet mengden in de architectuurdiscussie. Het algemene beeld van de architectuur wordt gekenmerkt door pluralisme, mogelijk ingegeven door de knagende onzekerheid over de eigen identiteit en de onduidelijke toekomst van Nederlands-Indië. Met de vestiging en de bouw van de Indische Technische Hogeschool in 1918-1920 (afb. 3) en ook het gebouw voor het Departement van Gouvernementsbedrijven (afb. 14) door architect J. Gerber uit dezelfde jaren sloeg helemaal de twijfel toe over de vormgeving van de eigen, Nederlands-Indische architectuur. Het Departement van Gouvernementsbedrijven, in de volksmond "Gedung Sateh" (naar de versiering op het dak) is nog duidelijk te vergelijken met de hiervoor beschreven, meer traditionele westerse gebouwen maar in de rijke versiering zijn elementen te herkennen uit de oude tempels op Java. Als bekroning van het middendeel heeft Gerber een afgeleide vorm van een Balinese tempel toegepast (afb. 15). De gebouwen van de Technische Hogeschool zelf zijn het meest uitgesproken in de vermenging van westerse techniek en oosterse vormgeving. Kenmerkend zijn de zeer moderne constructies van parabolische bogen uit gelamineerd hout die geheel verdwijnen onder de traditionele dakvormen, ontleent aan de bouwwerken van de Minangkabau op Sumatra. De architectuurdiscussie verloor al heel snel haar momentum, de munitie leek opgebruikt en Wolff Schoemaker en Maclaine Pont bleven elkaar met dezelfde argumenten bestoken. De discussianten kwamen niet dicht bij elkaar maar er was wel wat veranderd. Het vertrouwen in eigen kunnen van de Nederlands-Indische architecten leek door de discussies gesterkt. In Nederland gevestigde architecten kregen

Afb. 12. Semarang, Nillmij, Th. Karsten 1916 (HBG)

Afb. 13. Bandoeng, Jaarbeurs, C.P. Wolff Schoemaker 1920 (H.J. Schoemaker)

geen bouwopdrachten meer. Zelfs grootmeester Berlage die tijdens zijn Indische Reis door iedereen om raad werd gevraagd wist geen opdrachten te verwerven. De Nederlands-Indische architecten voelden zich nu vrij te experimenteren en voor hun gebouwen een stijl te kiezen die bij de opdracht en opdrachtgever paste. Aalbers en Citroen bouwden aan een stijlvast modernistisch oeuvre zonder direct zichtbare binding met de plaats waar hun gebouwen staan. Karsten bouwde in Semarang het Volkstheater Sobokarti in 1930 (afb. 16), een combinatie van het moderne westerse zaaltheater en de Javaanse pendopo. In datzelfde jaar ontwierp hij voor Semarang de Pasar Jatingaleh, een overdekte markthal met een hypermoderne betonconstructie van paddestoelkolommen (afb. 17). Wolff Schoemaker ontwierp in 1934 de Moskee aan de Nijlandweg te Bandoeng (afb. 11), waarvoor ook de pendopo duidelijk model heeft gestaan. In het jaar daarvoor had hij zijn magnum opus afgeleverd, de Art Déco "Villa Isola" voor de puissant rijke krantenmagnaat D.W. Berretty (afb. 18). Dit gebouw heeft de uitstraling van een volledig betonnen constructie maar is in werkelijkheid een staalconstructie gevuld met baksteen en vervolgens gepleisterd. In het ontwerp van "Villa Isola" heeft Wolff Schoemaker enkele vernieuwende ideeën van Le Corbusier toegepast: een salon op de eerste verdieping, een daktuin en vast meubilair. Bovendien lijkt het gebouw, dat veel wegheeft van een oorlogsschip met Venetiaanse boeg en schoorstenen, weg te varen uit de omringende natuur.

De Technische Hogeschool, het Volkstheater Sobokarti, "Gedung Sateh" en de Moskee aan de Nijlandweg zijn belangrijke markeerpunten in de zoektocht naar een eigen Nederlands-Indische architectuurstijl. Vanuit verschillende invalshoeken ontworpen passen deze gebouwen achteraf beschouwd in het Framptomiaans concept van het Kritisch Regionalisme. Zij laten een kritische houding tegenover het modernisme zien zonder dat de verworvenheden van de moderne techniek worden verloochend. Maar willen ook de

Afb. 14. Bandoeng, Departement van Gouvernementsbedrijven, H.J.Gerber 1920 (Bandoeng, de stad op de hoogvlakte 1926)

regionale bouwtraditie voortzetten. Plaats en gebouw vertonen een duidelijke relatie. De architecten namen afstand van de Nederlandse traditie maar passen ook geen “sentimentele nabootsing” van inheemse architectuur toe.²⁷ De inheemse bouwvormen waaruit de Nederlands-Indische architecten hebben geput bij het ontwerpen van deze gebouwen zijn het product van langdurige ontwikkeling binnen de eigen cultuur en voor de Nederlands-Indische architecten volstrekt nieuw. Door toepassing van deze inheemse bouwvormen in de eigentijdse architectuur hebben zij een gedurfde stap gezet. Het Westerse superioriteitsgevoel dat veelvuldig sprak uit de gebouwen van de voorgaande periode lijkt toe aan relative-ring. Maar de pogingen om bruggen te slaan tussen de verschillende culturen lopen echter dood als de tweede wereldoorlog zijn schaduw vooruit werpt.

Na de oorlog

De Indo-Europese architectuur in statu nascendi werd voorbij-

Afb. 15. Bali, Tempel (KITLV)

gestreefd door de internationale politieke ontwikkelingen. Na de Tweede Wereldoorlog was de situatie in Nederlands-Indië totaal anders geworden. Enkele architectenbureaus zoals Job & Sprey, Liem Bwan Tjie en Fermont, Hulswit & Cuypers slaagden erin de draad weer op te pakken maar het aantal opdrachten was erg klein. Maclaine Pont werd gevraagd om les te geven aan de Technische Hogeschool te Bandoeng, maar door ziekte moest hij om uitstel vragen. Na zijn genezing in 1946 was door de algemene ontwrichting van de samenleving deze plaats niet meer beschikbaar.²⁸ Wolff Schoemaker en R. Roosseno Soerjohadikoesoemo (een vroegere compagnon van A. Soekarno) werkten in 1948 aan een groot hotel in Batavia maar of dit project is uitgevoerd is niet bekend.²⁹

De officiële plechtigheid van de soevereiniteitsoverdracht in 1949 vond plaats in de door Wolff Schoemaker ontworpen sociëteit Concordia. Soekarno doopte het gebouw ter herinnering aan deze belangrijke gebeurtenis om in: “Gedung Merdeka”, (Gebouw van de Vrijheid). Hij nam ook het initiatief tot de opening van een afdeling voor Bouwkunde aan de Faculteit van Technische Wetenschap.³⁰ Hierbij werd ir. F. Dicke geïnaugureerd als gewoon hoogleraar bouwkunde in

Afb. 16. Semarang, Volkstheater Sobokarti, Th. Karsten 1930 (Akihari, Architectuur en Stedebouw in Indonesië 1870 – 1970)

Afb. 17. Semarang, Pasar Jatinggaleh, Th. Karsten 1930 (B.T. Locale techniek jrg. 7)

1951. Volgens Dicke begon eerst toen de opleiding van de architect in Indonesië: “Hoe voortreffelijk ook het werk van mijn beide reeds overleden collega’s Schoemaker en Lemei is geweest”, “alleen de zeer begaafden wisten zich in de praktijk tot zelfstandige architecten op te werken” [Voor] “menig civiel ingenieur was architectuur niet meer dan een hulpmiddel bij of een toevoeging aan een civiel ontwerp” [...waardoor] “de bouwkunst nogal eens in de verdrinking is geweest.³¹ Deze opmerkingen komen niet onverwacht want Dicke had gewerkt voor het architectenbureau Fermont, Hulswit en Cuypers, dat in Nederlands-Indië het sterkst vasthield aan de Nederlandse bouwkunsttraditie.

Al snel na 1949 werd duidelijk dat er in de jonge Republiek Indonesië geen plaats meer was voor of een discussie over een Indo-Europese architectuurstijl. Men keek liever naar de toekomst dan naar het verleden.³² De nog actieve Nederlandse architecten uit de vooroorlogse periode kregen het steeds

Afb. 18. Bandoeng, Villa Isola, C.P. Wolff Schoemaker 1932 (uit: W. Lemei, *Moderne woningarchitectuur in Ned. Indië*, dl. I: Villa Isola, Bandoeng 1934)

moeilijker. De meeste vertrokken nadat Nederlandse onderdanen vanaf 1956 geen eigen bedrijf meer mochten bezitten in Indonesië. Han Groenewegen kon nog wel verder werken omdat hij zich associeerde met zijn Indonesische vriend ir. F. Silaban. Silaban had, als goede kennis van Soekarno veel succes met zijn ontwerpen maar het aandeel van Groenewegen is groot en hij klaagt dan ook in 1961: “*Silaban is mee met de President en nu sta ik voor alles (en dat wordt steeds meer) alleen, voor 10 weken*”.³³

In de loop van de jaren '50 drukte Soekarno, die zeer gehecht was aan zijn c.i. ingenieurstitel, steeds meer zijn stempel op de architectuur en stedenbouw. Hij zocht de toekomst van de Indonesische architectuur niet in de eigen geschiedenis, dat was een romantisch ideaal van voor de oorlog. De architectuur moest tot uitdrukking brengen dat het nieuwe Indonesië een moderne nationale staat wilde zijn. De grote voorbeelden zag Soekarno in de moderne Europese architectuur, niet in de Amerikaanse, dat vond hij maar een afgeleide van Europa.³⁴ In Jakarta werd geen groot ontwerp uitgevoerd zonder zijn toestemming. Van verschillende ontwerpen is bekend dat Soekarno eigenhandig wijzigingen aanbracht.³⁵ De prestigieuze bouwwerken die Soekarno in de jaren '60 initieerde zijn allemaal in een modernistische stijl opgetrokken. Soekarno streefde ernaar Indonesië bij elkaar te houden en de inheemse bouwstijlen waren in zijn ogen niet alleen ouderwets maar benadrukten ook nog eens de grote verscheidenheid van culturen binnen het land. Een discussie over een eigen stijl, zoals teweeg werd gebracht door de eerste generatie westerse architecten, waarin die verscheidenheid zou worden benadrukt was daarom niet meer aan de orde.

Noten

- 1 Charles Prosper Wolff Schoemaker heette tot 1924 Charles Prosper Schoemaker. In dat jaar veranderd hij officieel zijn achternaam in Wolff Schoemaker (Wolff was de familienaam van zijn moeder).
- 2 P.A.J. Moojen, 'Ontwikkeling der bouwkunst in Nederlands-Indië', *Bouwen* 1(1924), 105.
- 3 Idem, Het bureau Hulswit, Fermont en Cuypers is het meest productieve architectenbureau uit de geschiedenis van de Nederlands-Indische architectuur. Dit bureau verwierf naast veel opdrachten voor kerken en handelsgebouwen, een grote opdracht van de Javaasche Bank om filialen te realiseren in een groot aantal steden. Zij werkten in de stijl van de toentertijd in Nederland gangbare neo-rennaissance en deden volgens Berlage een “onbevredigende poging om met Hindoe-Javaansche motieven een plaatselijk georiënteerd karakter” aan hun gebouwen te geven.
- 4 H.P. Berlage, *Mijn Indische Reis, gedachten over cultuur en kunst*, Rotterdam 1931.
- 5 Over Henri Maclaine Pont is een proefschrift verschenen (TU Delft): B. van Leerdam, *Architect Henri Maclaine Pont, Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur*, Delft 1995.
- 6 Erica Bogaers, Ir. Thomas Karsten en de ontwikkeling van de stedenbouw in Nederlands-Indië 1915 - 1940. Ongepubliceerde scriptie

- (GU Amsterdam) 1983.
- 7 Karsten en Granpré Molière hebben een uitgebreide correspondentie gevoerd (maar groeiden later in politieke ideeën uit elkaar). Andere bekende studiegenoten in deze periode waren: Johannes Duiker, Bernard Bijvoet en J.de Bie Leuveling Tjeenk. Studiegenoten die allen in Nederlands-Indië zijn gaan werken zijn: F.L.Wiemans, J. van Gendt, F.J.Kubatz en P.J. Willekes MacDonalds (zie Akihari, noot 9).
 - 8 George Nicolaas Itz (1869-1925, zoon van de Stadsbouwmeester van Dordrecht) gaf "slechts een paar uur per week" les in "burgerlijke en schoone bouwkunst". "Samen met R.L.A. Schoemaker, die in Nederlandsch Indië veel zou bouwen, behoorde Dudok tot de beste leerlingen uit de Bredasche tijd" (Herman van Bergeyk in: *Dudok, Architect Stedebouwkundige 1884 – 1974*, Naarden 1995, 11). "Dudok remembers Itz as an excellent mentor" (Donald Langmead, *Dudok, a Dutch modernist*, London/Westwood 1996, 18). Charles Wolff Schoemaker en Dudok zitten in dezelfde compagnie en in het voetbalteam. De tekentalenten van de beide Schoemakers kwam aan de KMA al van pas, zij maakten de illustraties voor de cadettenalmanakken in hun studietijd.
 - 9 Huib Akihari, *Architectuur en Stedebouw in Indonesië 1870-1970*, Zutphen 1990.
 - 10 D.G. Stibbe (red.), *Neerlands Indië*, Amsterdam 1929.
 - 11 Er werd veel geklaagd over slechte bouwmaterialen zoals baksteen en dakpannen. Die werden ter plaatse gefabriceerd en daarmee moest zelfs nog geëxperimenteerd worden! Maar ook de werklieden moesten het ontgelden. Maclaine Pont heeft voor de bouw van het Hoofdkantoor van de Semarang Cheribon Stoomtrammaatschappij zelf de steenhouwers, timmerlieden en smeden op moeten leiden. H. Maclaine Pont, "Het nieuwe hoofdkantoor van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij te Tegal", *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw*, Jrg.1 (1916/17), 89-98.
 - 12 C.P. Wolff Schoemaker, 'Indische Bouwkunst en de ontwikkelingsmogelijkheid van een Indo-Europeesche architectuurstijl', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 26(1923) 20, 190.
 - 13 C.P. Wolff Schoemaker, 'Indonesische Kunst', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, Jrg. 25 (1922) 20, 376. De Minangkabause bouwkunst waar Wolff Schoemaker hier op duidt is afkomstig van midden Sumatra.
 - 14 Wolff Schoemaker 1923, 191. In een eerder artikel komt de heftigheid van de architectuurdiscussie heel duidelijk naar voren als Wolff Schoemaker de aanhangers van de Pendopo (lees Maclaine Pont en Karsten) zelfs betiteld als "Pendopo-maniakken" (Wolff Schoemaker 1922, 20-II, 415-416).
 - 15 H. Maclaine Pont, 'Het inlandsch bouwambacht, zijn beteekenis. . . en toekomst?', *Indisch Bouwkundig Tijdschrift*, 26(1923) 20, 215-225. Ook verschenen in: *Djawa* 3(1923) 2, 79-89.
 - 16 Th. Karsten, 'De waarde van de latere Javaansche bouwkunst', *Djawa* 5(1925) 4, 208. Het eerste pleidooi voor toepassing van de pendopo verscheen in het artikel 'Van Pendopo naar Volksschouwborg' in *Djawa* 1(1920), 1, 21-29.
 - 17 H.P. Berlage, 'De Europeesche bouwkunst op Java', *De Ingenieur* 39(1924), 22, 401. Later schreef Berlage dat hij de toepassing door Wolff Schoemaker van de "kalakop" (Balinese monsterkop) als een "slijp of the pencil" beschouwde die niet past in de architectuuropvatting van Wolff Schoemaker (H.P.Berlage, *Mijn Indische Reis, gedachten over cultuur en kunst*, Rotterdam 1931, 106). Wolff Schoemaker paste deze versiering echter veel toe in de periode dat zijn architectenbureau "C.P. Schoemaker en associatie" bestond (1920 – 1924). Hij gebruikte het zelfs als logo op zijn briefpapier en het lijkt erop dat hij dit motief gebruikte als 'handtekening' op zijn gebouwen uit die periode.
 - 18 Berlage werkte 23 jaar daarvoor samen met Hulswit aan het gebouw voor "de Algemeene Maatschappij voor Levensverzekering en Lijfrente" te Soerabaya (afb. 5).
 - 19 Berlage 1924, 405.
 - 20 Wolff Schoemaker 1922, 377.
 - 21 Maclaine Pont 1923, 112.
 - 22 Wolff Schoemaker 1923, 191.
 - 23 Maclaine Pont 1923, 225.
 - 24 P.H. Moojen, 'Indonesische cultuurproblemen', *Indisch Bouwkundig tijdschrift* 27(1924), 14.
 - 25 Zie noot 23.
 - 26 Zie noot 20.
 - 27 Kenneth Frampton, *Moderne architectuur, een kritische geschiedenis*, Nijmegen 1985, 384 e.v.
 - 28 Helen Jessup, *Maclaine Pont's Architecture in Indonesia: M.A. Report, 1975*, London university, 72-87.
 - 29 Brief van C.P. Wolff Schoemaker aan President Soekarno, 9 mei 1948. BuZa, Geheim Archief Nefis.
 - 30 H. Kwee, *Ontmoetingen met Sukarno en de architectuur*, Rijswijk, 1996, 14.
 - 31 F. Dicke, *De opleiding van de bouwkundig ingenieur of architect in Indonesië, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de bouwkunde aan de faculteit van technische wetenschap aan de Universiteit van Indonesië te Bandoeng op zaterdag 15 december 1951*, Bandoeng 1951.
 - 32 Briefwisseling met de architect ir. Harry Kwee die in 1958 afstudeerde aan de faculteit bouwkunde van de Technische Hogeschool te Bandoeng. Hij was medeoprichter van architectenbureau Estetika, heeft veel gebouwd in Jakarta en maakte deel uit van de groep architecten die werkten in opdracht van President Soekarno.
 - 33 D.C. Segaar-Höweler, *J.M. Groenewegen (1888-1980) Een Hageenaar als Indonesisch architect*, Rotterdam 1998, 16.
 - 34 M. de Vletter e.a., *Batavia/Djakarta/Jakarta*, Purmerend 1997, 100 (zie ook noot 32, Soekarno: De beste Amerikaanse architecten komen uit Europa!)
 - 35 Idem, 99 en L.Giebels, *Soekarno President*, Amsterdam 2001, 279.

Het Portugese- of Buitenkerkhof in Pulicat op de oostkust van India. Een oude VOC begraafplaats in ere hersteld

Hans Schiebroek en Marion Peters

Inleiding

In de zeventiende en achttiende eeuw bezat de Verenigde Oost-Indische Compagnie langs de hele kust van India een groot aantal handelsvestigingen. Per gewest waren zij verdeeld in hoofd- en bijkantoren. Het 60 kilometer boven Madras gelegen Pulicat - dat tot de komst van de Engelsen Palleacatta heette - was van 1610 tot 1690 het hoofdkantoor van Coromandel. Als zodanig vormde het een stapelhaven waar uiteenlopende handel als textiel, salpeter, buskruit en slaven naar toe werden gebracht. De gouverneur en de meest aanzienlijke kooplieden woonden in het zogenoemde 'Casteel Geldria'. Dit fortje, dat in 1613 was opgetrokken op de fundamenten van een Portugese versterking, bleef tot omstreeks 1800 bestaan. De Nederlanders besloten het toen op te blazen met de gedachte dat de vijand geen versterking in handen mocht vallen.

In dit voorheen zo bloeiende maar nu zeer armoedige plaatsje zijn nog allerlei VOC-relicten terug te vinden. Zo liggen er maar liefst twee Hollandse begraafplaatsen: het Oude Buitenkerkhof en het in 1656 gestichte Binnenkerkhof. De laatste ligt recht tegenover de plek van het voormalige fort Geldria. Op deze begraafplaats zijn veelsoortige grafconstructies aan te treffen: in cementen bakken plat op de grond liggende graven, tombevormige grafkelders, koepelgraven en piramides. Het Binnenkerkhof staat onder bescherming van de 'Archeological Survey of India', hetgeen duidelijk van invloed is. Omdat het met een hoge muur is omheind en er een sleutelbewaarder is aangesteld, verkeert het nog steeds in opmerkelijk goede staat. Dit in scherpe tegenstelling tot het Oude Buitenkerkhof of Portugese begraafplaats, behorend bij de oude Portugese-Hollandse kerk. Geheel overwoekerd leidde het een vergeten bestaan als toilet voor de buurt, terwijl de bevolking ongehinderd grafstenen kon wegslepen om ze thuis als stoep of wassteen te gebruiken. Dat deze oudste begraafplaats op Indiase grond nog als zodanig bestaat, is aan de inspanningen van Schiebroek te danken, die zich op vrijwillige basis verdiepte in de intrigerende geschiedenis van Pulicat. Dat de redding van dit bijzondere monument afhankelijk is geweest van toevallig particulier initiatief, stemt treurig. De Nederlandse overheid en monumentenzorg lieten verstek gaan.

Over verwijzing naar het boek *In steen geschreven* liggen in India niet alleen de oudste, mooiste en meest gevarieerde gra-

ven die er op de wereld van Hollanders buitenslands te vinden zijn, maar er bevinden zich ook nog talloze andere VOC-monumenten die eveneens om aandacht en bescherming smeken. Groeiende bevolkingsdruk, onwetendheid en onverschilligheid maken dat dit erfgoed op het punt van verdwijnen staat. Hieronder wordt uit de doeken gedaan hoe via oude kaarten in het archief het kerkhof terug gevonden werd, hoe het herstelplan vorm kreeg en verwezenlijkt werd en hoe men met de restauratie van dit erfgoed toeristen hoopt aan te trekken teneinde de straatarme bevolking te helpen.

Kennismaking met Pulicat

De eerste auteur bracht in 1993 voor het eerst een bezoek aan Pulicat naar aanleiding van een verzoek van de Indiase 'Franciscan Sisters of St. Joseph' om hulp bij het bouwen van een school en toiletten. Het eerste dat opviel was een monumentale poort. Daarachter rezen enkele hoge piramidevormige monumenten op (afb. 1). Aan weerszijden van die poort stond het

Afb. 1. Ingang van het beschermde Binnenkerkhof in Pulicat (foto Ferry André de la Porte)

beeld van een skelet, terwijl op de boog een bijbeltekst in het Nederlands stond gehouden: "Anno 1656. Salich Sijnse Die In Den Here Sterven. Sij Rusten van Haren Arbeyt. Openb: 14: V: XIII." Links op de boog was dezelfde tekst vertaald in het Latijn. De poort bleek toegang te geven tot een begraafplaats met een groot aantal grafstenen. Grafstenen met oud-Hollandse teksten die zo duidelijk en gaaf waren, dat ze geen 350 jaar oud, maar als nieuw leken. Deze onverwachte confrontatie met het VOC-verleden in India was overweldigend. 'Hier leyt Begraven' stond er steeds. Zoveel mannen, vrouwen, en vooral jonge kinderen... Wat voor leven hadden deze Hollanders in dit godverlaten oord zo ver van het vaderland gehad? Toen ook nog resten van het fort Geldria aangetroffen werden, bouwvallige maar ooit monumentale huizen en andere herinneringen uit de meer dan tweehonderdjarige aanwezigheid van de VOC, was de belangstelling definitief gewekt.

Zoeken in het Rijksarchief

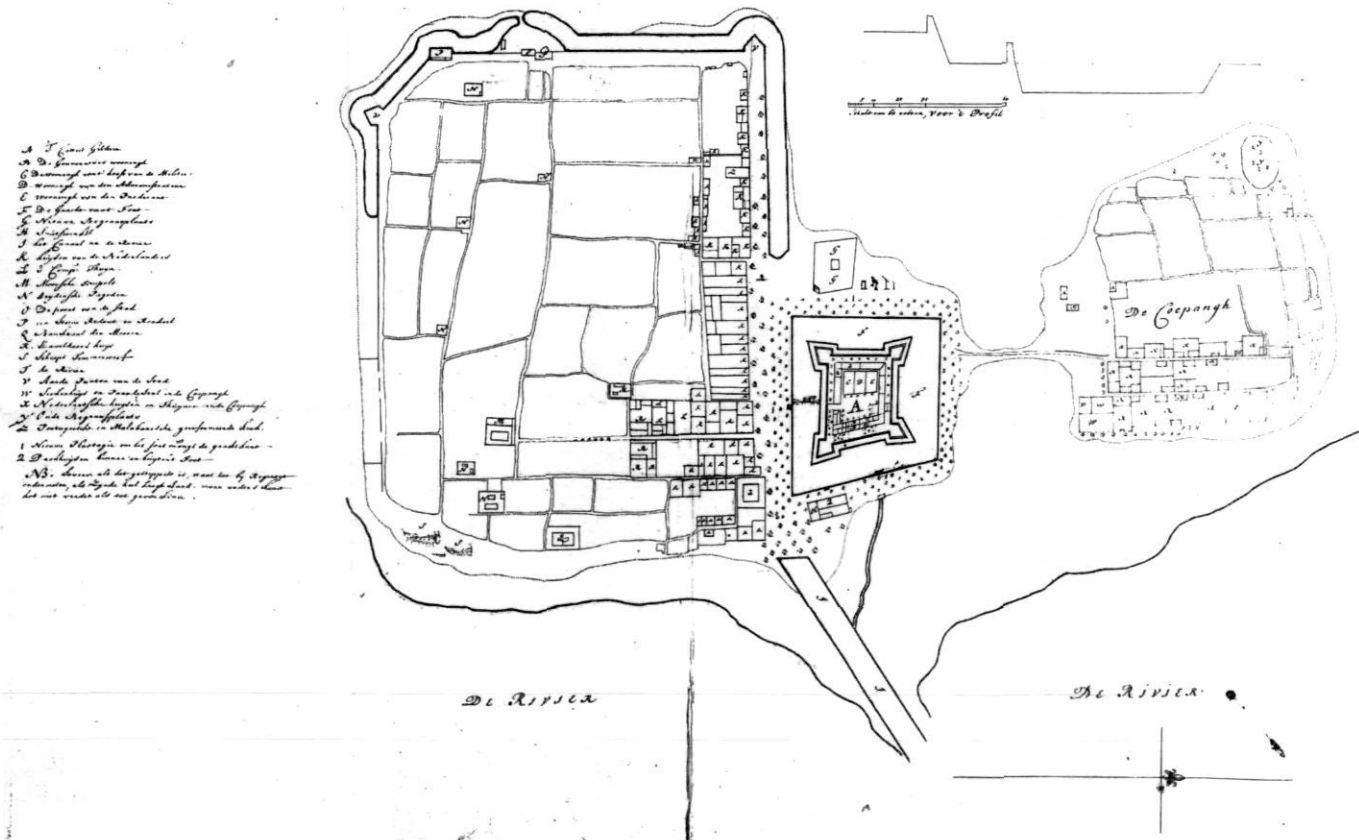
Terug in Nederland brachten de VOC-archieven, met name de afdeling kaarten van het Rijksarchief te Den Haag uitkomst over Pulicat. Er waren diverse kaarten uit de 17de en 18de eeuw op micro-film aanwezig. Twee kaarten in het bijzonder bevat-

ten een schat aan informatie, namelijk: het 'Casteel Geldria' met plattegrond, doorsnede en gedetailleerde beschrijving van alle ruimten tot de secreten toe (afb. 2), plus de plattegrond van "De Stadt Palliacatta met het Casteel Geldria en het visschersdorp De Coepangh" (afb. 3). De aandacht werd vooral getrokken door de plattegrond van de stad, waarvan nog zoveel te herkennen was. In het bijzonder een ovale vorm met letter 'Y' getekend nabij de rand van de Coepangh en in de beschrijving aangeduid als 'Oude Begraafplaats' intrigeerde. Nog een begraafplaats? Zou daar nog iets van terug te vinden zijn? Het volgende werkbezoek aan India bij de pastoor van Pulicat moest opheldering brengen.

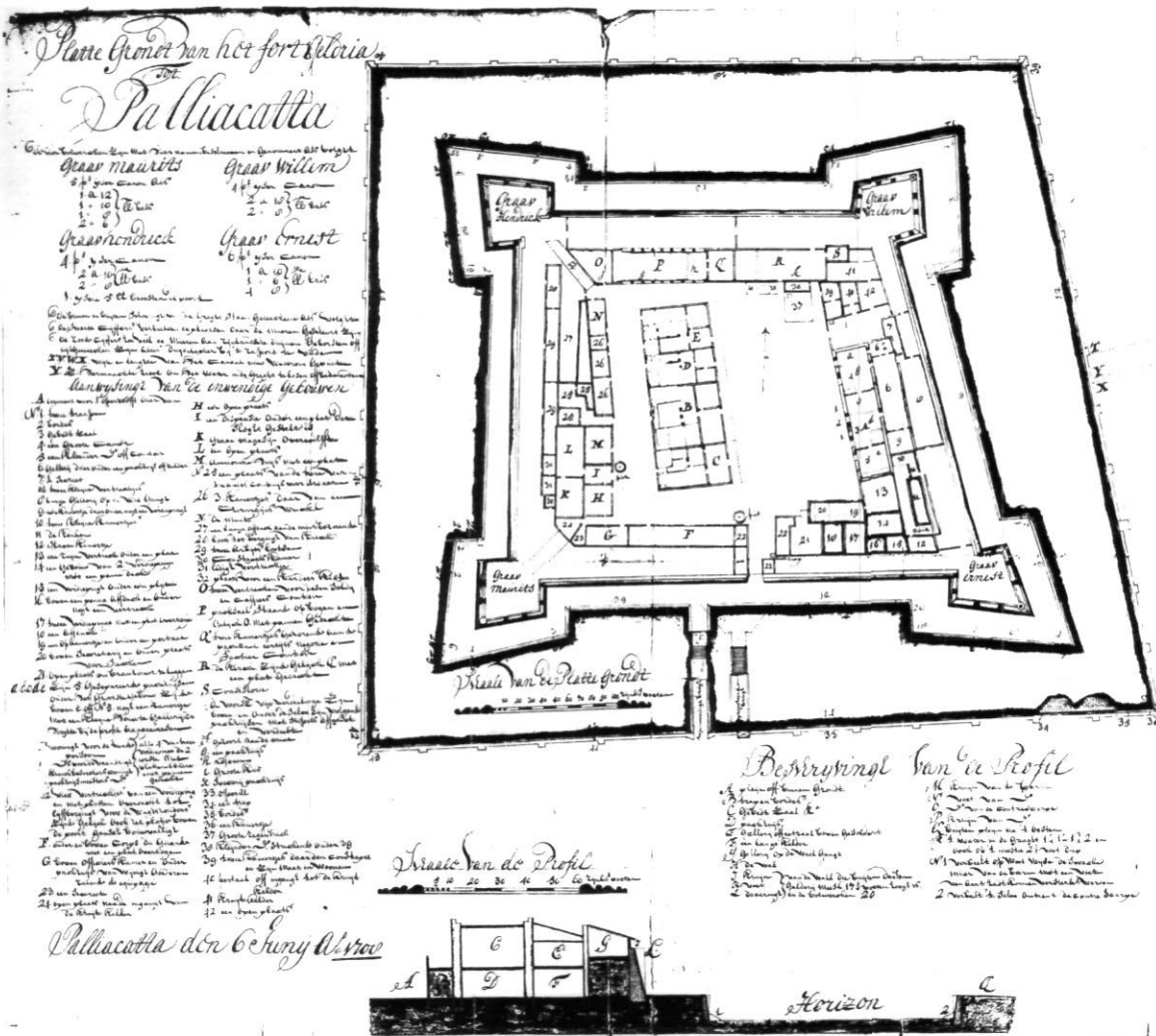
De 'Oude begraafplaats'

Na een half jaar weer terug in Pulicat bleek bij navraag dat er vroeger wel grafstenen gevonden werden op een terrein ergens achter de kerk. De pastoor geleidde hem naar een plek op ongeveer 200 meter recht achter de parochiekerk, die geheel overwoekerd met gemene, ondoordringbare doornstruiken bleek. Het smalle pad dat er doorheen voerde, diende voornamelijk als toilet voor de bewoners van de omliggende woningen. Van grafstenen evenwel geen spoor. Vlakbij een

De Stadt PALLIACATTA met het Casteel Geldria, en het visschersdorp De Coepangh

Afb. 2. Plattegrond van het fort Geldria (Nationaal Rijksarchief Den Haag)

Afb. 3. Plattegrond van de stad Palliacatta (Nationaal Rijksarchief Den Haag)

woning aan de rand van het terrein ontdekten ze tussen de begroeiing wel een deel van een zwaar gebouwde, één meter hoge muur; misschien bood dit een aanwijzing? Wegens de stank en het ontbreken van gereedschap en mankracht was nader onderzoek op dat moment echter niet mogelijk. Door plaatselijk de begroeiing weg te zullen laten halen, beloofde de pastoor hem in het komende half jaar te proberen één of meer grafstenen vrij te maken. Bij de volgende halfjaarlijkse projectreis bleek de pastoor zijn belofte ook te hebben waargemaakt. Hier en daar was wat begroeiing weggehaald en zie: een drietal grafstenen was zichtbaar geworden. Na het zand er wat van af te hebben geveegd, viel wederom de vertrouwde zinsnede te lezen: "Hier leyt begraven..." Er was geen twijfel mogelijk, ze bevonden zich op de plek van de op de kaart zo genoemde 'Oude begraafplaats'. Ondertussen was de pastoor er bovendien nog achter gekomen, dat de grond kadastraal nog altijd als kerkhof stond aangeduid. Een mijlpaal met betrekking tot het kerkhof werd bereikt toen

Afb. 4. Het vrij gemaakte terrein met het lange muurfragment op de achtergrond (foto Hans Schiebroek)

Afb. 5. De graftombe van Pieter Boreel met rechts het piramidevormige monument (foto Ferry André de la Porte)

het liefdadigheidsproject ondersteunende bouwbedrijf Van der Linden in St.Michielsgestel spontaan een bedrag van f 25.000,- (€ 11.500) beschikbaar stelde voor de restauratie ervan. Meteen werd de pastoor gevraagd om -tegen betaling nu- alle begroeiing met wortel en al te laten verwijderen van het terrein, en te proberen de buitenbegrenzing van het kerkhof te bepalen. Een doelmatige werkverschaffing voor de vele werkeloze jonge mannen daar; het was 1996.

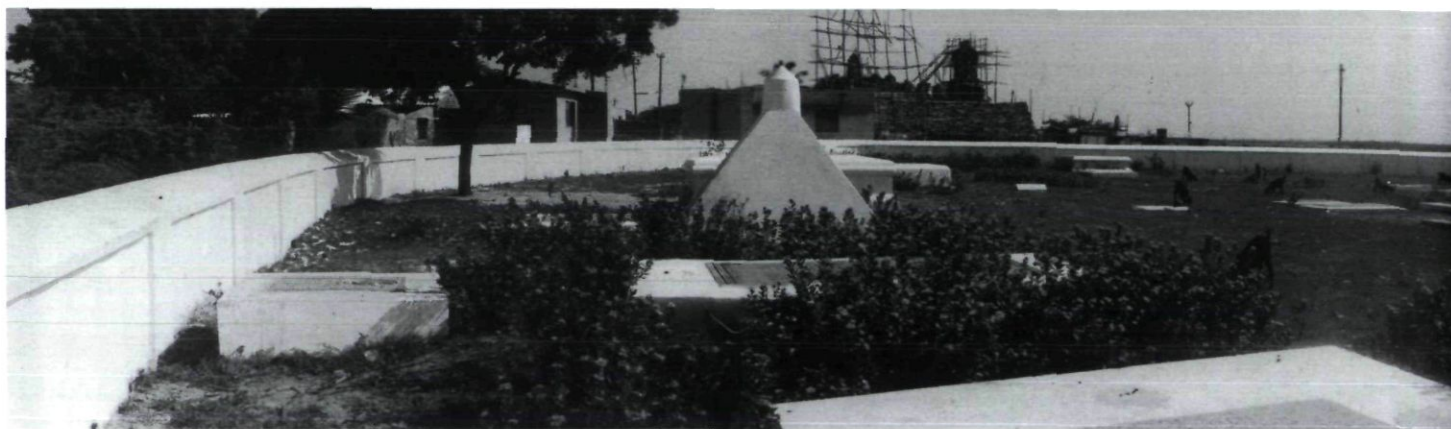
Inventarisatie van de begraafplaats

Bij het volgende werkbezoek aan Pulicat bleek het terrein van de begraafplaats op twee bomen na geheel vrij van begroeiing te zijn gemaakt (afb. 4). Daarbij was veel interessants tevoorschijn gekomen. Namelijk een terrein van ongeveer 75 x 45 meter met daarop wel tweeëntwintig graven. Al waren de meeste in zeer slechte staat, er bevonden zich ook ongeschon-

Afb. 6. Het korte muurfragment met bewaard gebleven kap (foto Hans Schiebroek)

den zerken onder (afb. 5). Van de oorspronkelijke omringende muur waren nog twee fragmenten over met een respectievelijke lengte van 20 en 6 meter. De plaats van de oorspronkelijke ingang viel nu ook te traceren. Voorts bleek van de muur over de gehele omtrek nog de fundering tot maaiveldniveau aanwezig, een grote meevaller, terwijl op het kleinste muurfrag-

Afb. 8. Overzicht van de geresatureerde begraafplaats (foto Hans Schiebroek)

ment zich nog de oorspronkelijke afdekking bevond (afb. 6). Hierdoor was een historisch verantwoorde reconstructie mogelijk. De twee steens, bakstenen muur had een dikte van 45 centimeter en was omstreeks 150 centimeter hoog.¹ Verder bleek ook het pleisterwerk aan beide zijden van het metselwerk nog grotendeels aanwezig. Zowel voor metselwerk als pleisterwerk was als bindmiddel schelpkalk gebruikt. Langs de fundering lopend omvatte de totale de omtrek van de muur 210 meter.

Op het verzoek van de pastoor aan de kerkgangers om onrechtmatig meegenomen grafstenen terug te brengen, werd positief gereageerd door de terugbezorging van vier stenen: drie met een Nederlandse epitaaf, en één met een Engelse grafscript. De laatste behoorde toe aan een in 1876 verdrinken jongen van 17 jaar. Op de begraafplaats bleek bovendien nog een nieuw graf te zijn bijgekomen, afkomstig van een lidmaat van de zeer kleine protestante gemeente, die hier met toestemming van de pastoor bijgezet was. Daarmee was het kerkhof opnieuw in gebruik gekomen. Op verzoek van de pastoor stelde Schiebroek ten behoeve van de nabestaanden aanwijzingen op voor toekomstige gebruik van de begraafplaats. Dit resulteerde in de volgende twee uitgangspunten: ten eerste diende men rondom de oude graven minstens drie meter vrij te houden; en ten tweede moest men de nieuwe graven concentreren op het westelijk deel van het kerkhof, waar de meeste ruimte beschikbaar was.

Uitgangspunten voor de restauratie

Het plan voor de restauratie van het kerkhof omvatte de volgende onderdelen:

- Het opnieuw opbouwen van de ringmuur op de bestaande fundering;
- De ingang terugzetten op de oorspronkelijke plaats waar een zwaar pilasterfragment ligt;
- De toegangspoort zou om praktische redenen een breedte van 240 centimeter krijgen, ook omdat hierover geen informatie meer is bewaard. De oorspronkelijke ingang daarentegen was vermoedelijk minder breed en afgesloten met een

Afb. 7. De muur in uitvoering (foto Hans Schiebroek)

enkele deur van hout. Het materiaal van het hek wordt staal in een zware, duurzame uitvoering;

- Het in zeer slechte staat verkerende metselwerk van de graf-tomben op het terrein restaureren met oude afkomende stenen;
- Het nieuwe pleisterwerk uitvoeren volgens de profilering van de nog bestaande restanten. Als materiaal moet weer kalkmortel worden toegepast;
- De los in het zand liggende grafstenen moeten worden voorzien van een gemetselde en gepleisterde 'bak', zoals toegepast op de 'Binnen Begraafplaats', dit om hun plaats en aanwezigheid op het kerkhof veilig te stellen.

Voor het ontwerp zijn de volgende keuzes gemaakt:

- Een naar Indiase maatstaf goede baksteen vervaardigd in een kameroven voor de nieuw op te trekken muur. Lokale, in veldovens gebakken stenen zijn een stuk goedkoper, maar hebben het nadeel dat ze bros en zacht zijn. Het laten bakken van het oorspronkelijke formaat steen is niet overwogen, omdat dit hogere kosten, kwaliteitsrisico's en, na het aanbrengen van het pleisterwerk, geen enkel zichtbaar verschil zou opleveren;
- Als mortel voor het metselwerk is gekozen voor een zand-cement mortel in een verhouding van 5 op 1, een zogenoemde 'magere' specie om krimp van het metselwerk beperkt te

Afb. 9. Buitenaanzicht met ongewenste cannelures, links de modderbanken en water rond het eiland (foto Hans Schiebroek)

houden. Voor de pleistermortel is de mengverhouding cement- kalk-zand 1 : 4 : 12. Deze mortel hecht zich goed aan het metselwerk en is goed verwerkbaar. Bovendien maakt de witte kleur schilderwerk overbodig.

Vóór met de uitvoering van de restauratie kon worden begonnen, leek het raadzaam om toestemming te vragen aan de *Archaeological Survey of India* (ASI), de Indiase Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Op Schiebroeks verzoek werd door de Nederlandse ambassade in New Delhi aan de centrale directie en aan de dienst van de ASI in Madras een brief gestuurd om toestemming te krijgen de ringmuur op de oude fundering te herbouwen zonder dat op het kerkhof vooraf archeologisch onderzoek was verricht. Op deze brieven is evenwel nooit antwoord ontvangen. Mede door de gespannen sfeer in Pulicat, vanwege ruzies tussen verschillende groepen vissers en het onvoldoende vertrouwen in het werk van de lokale aannemer, leek het wenselijk om de werkzaamheden nog even uit te stellen.

De restauratie uitgevoerd

Na jaren wachten op toestemming kwam uiteindelijk in het jaar 2000 schot in de zaak. De Indiase 'heemkundekring' INTACH (*Indian Trust for Art and Cultural Heritage*) van de afdeling Chennai toonde grote interesse in de bescherming van de monumenten in Pulicat. Hun oordeel was juist dat de ASI buiten de restauratie gehouden diende te worden, omdat die zich anders zou kunnen gaan afvragen of het ontdekte kerkhof niet op de officiële monumentenlijst behoorde te staan, met eindeloze procedures tot gevolg. Als het geen erkend monument was, maar een nog in gebruik zijnd kerkhof, kon tegen een herstelplan geen bezwaar worden gemaakt. Inmiddels hadden zich ook andere omstandigheden ten goede gekeerd. Niet alleen waren de ruzies onder de bevolking bijgelegd en was het politieke klimaat opgeklaard, maar had de gemeenteraad onverwachts besloten aan de nonnen een stuk grond te geven voor de bouw van een school. Deze bouw werd aan een betrouwbare aannemer uit Madras uitbesteed. Die kon als zijn bouwploeg eenmaal aan de gang was tegelijk de restauratie van het kerkhof op efficiënte wijze ter hand nemen. Een probleem vormde nog de toepassing van kalkmortel, die in India geheel uit de dagelijkse bouwpraktijk is verdwenen, alsmede de daarvoor benodigde kalk-mengmolen. Het gemis loste de aannemer op door twee vrouwen aan te trekken die met stampers kalk en zand in een speciaal daar-

voor gemetselde bak mengen.

Aldus werd de omringende muur opgemetseld (afb. 7), en de grafstenen die door de dorpelingen waren terug gebracht op hun oorspronkelijke onderbouw gezet, voor zover die ten minste nog aangetroffen werd. Eind 2001 was het werk klaar (afb. 8 en 9). Bij elkaar had de restauratie 611.653 rupees gekost ofwel € 12.233,-. Omdat van een Nederlandse aannemersvereniging nog € 2300,- was ontvangen, bleven de bouwkosten binnen het budget. Bij de oplevering bleken er echter toch twee dingen mis te zijn gegaan. De aannemer had op eigen initiatief tussen de muurverzwaringen steeds vijf cannelures ter verfraaiing in het pleisterwerk aangebracht, duidelijk in afwijking van het nog aanwezige pleisterwerk op de nog aanwezige muurfragmenten. De tweede misvatting betrof de topafwerking van het piramidevormige grafmonument. In plaats van de bolvormige aftopping had men er een kegel van gemaakt. Deze fout kon echter aan de hand van een foto van de oude vorm weer worden hersteld.

Huidige situatie

Op het kerkhof zijn uitsluitend bouwkundige werkzaamheden verricht. Archeologisch of bouwhistorisch onderzoek heeft niet plaatsgevonden. Een dergelijk onderzoek lijkt, achteraf gezien, niettemin wenselijk, omdat het de oudst bewaarde VOC-begraafplaats in India betreft. De positie van de graven is ingemeten en op kaart gezet. De nummering in Bijlage 1 volgt de chronologische volgorde van begraving en verwijst naar de naam van de begraven(e) (afb. 10).

Door vuilstort klimt men makkelijk over de muur. Bezoekers wordt aangeraden even langs de pastorie te gaan om de sleutel van het hek te vragen en hun naam in het bezoekersboek te schrijven.

Zoals destijds de gewoonte was, staan alle graven in verband met de wederopstanding naar Jeruzalem (het westen) gekeerd. Van de nog aanwezige grafstenen zijn de sokkels gerestaureerd en de stenen opnieuw geplaatst. De vier terugbezorgde stenen zijn qua formaat zoveel mogelijk op passende nog aanwezig sokkels geplaatst. Voorts zijn alle stenen rondom in een gepleisterde bakstenen kader gevat om ze zo tegen diefstal of anderszins te vrijwaren.

De teksten op de grafzerken zijn (met uitzondering van twee niet-Nederlandse graven) na te slaan in het boek *In Steen Geschreven*.² De auteurs bezochten de begraafplaats zowel voor als nadat die van struikgewas was ontdaan. Bij die gelegenheid

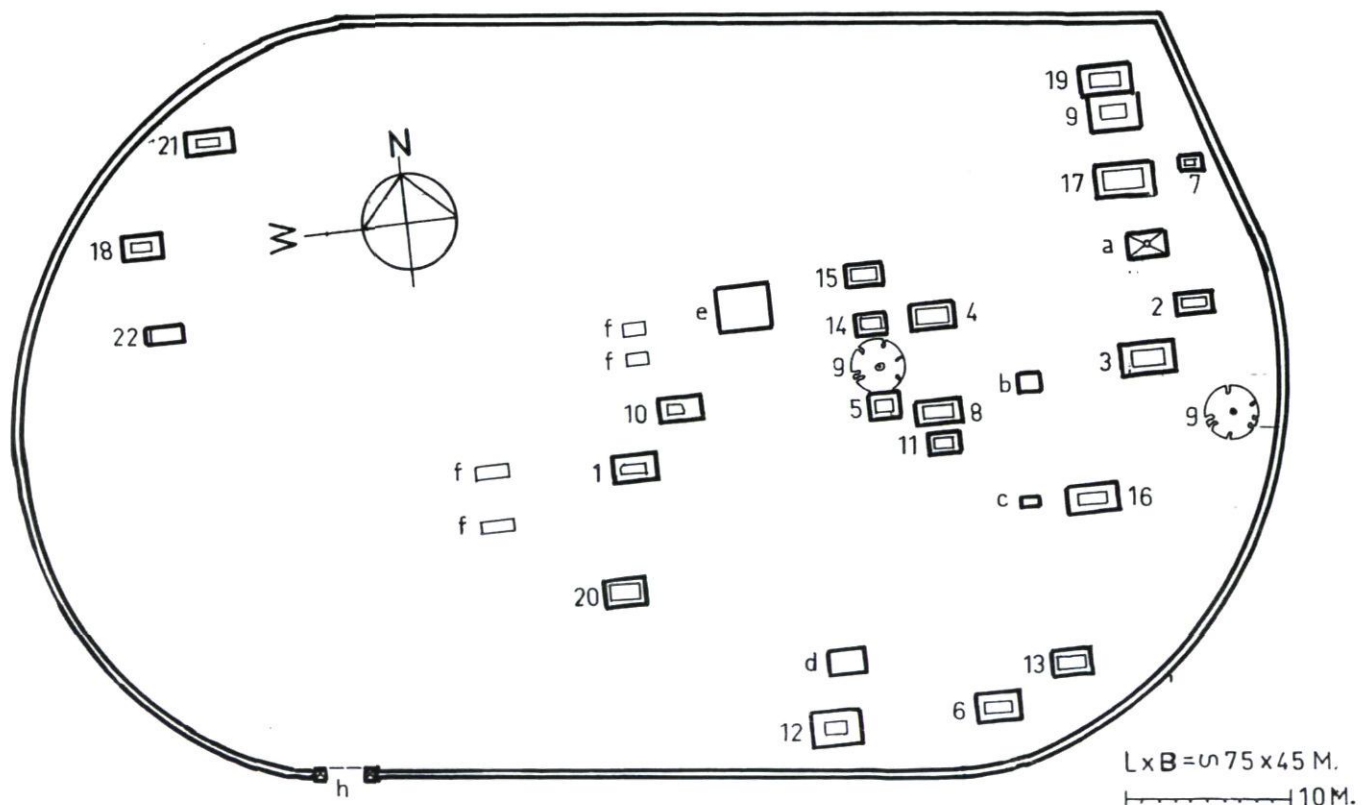

zijn toen alle grafzerken gefotografeerd en gedocumenteerd. Eén zerk, namelijk van de vaandrig Hans Wolf, staat intussen geboekstaafd als vermist, daarentegen werd een andere reeds opgegeven steen weer door de bevolking teruggebracht. Het betreft de zerk van de Delftse, in 1639 gestorven kunstschilder Dirck Jansz (afb. 11). Met de terugplaatsing is zijn steen niet alleen de oudste grafsteen van een VOC-dienaar in India geworden, maar is hij nog meer uniek omdat het de enige steen van een kunstschilder betreft. Een geheel nieuwe vondst betreft de

kleine grafzerk van Judeth Carter (afb.12). Hij werd vlak onder het maaiveld tijdens de werkzaamheden aan het kerkhof teruggevonden. In de lijst grafstenen van J.J. Cotton uit 1905 staat hij niet vermeld.³ Het opschrift ervan luidt:

Hier is Begrav/ Judeth Carter/ Gebor. Den 2-/ Mey Obyt. 19./ November/ Ao 1645

Het gaat hier om het nog geen jaar oud geworden dochtertje van Abraham Carter, wiens grafzerk op het Binnenkerkhof ligt. De Rotterdammer Abraham Carter was koopman bij de

Afb. 10. Plattegrond van de Oude Begraafplaats of Buitenkerkhof (tek. Hans Schiebroek 2002). Verklaring van de letters op de plattegrond van de begraafplaats: a. Piramidevormig monument op vierkanten console waarop lingam-achtige paal. Materiaal: gepleisterd baksteen. Verder geen aanduiding; b. Gravsokkel zonder grafsteen. Gerestaureerd en gepleisterd; c. Kindergraffe zonder tekst, bij graf 16; d. Gravsokkel zonder grafsteen. Gerestaureerd en gepleisterd; e. Grote grafkelder zonder aanduiding. Afmetingen 324 x 269 x 72 centimeter. Inkassingen voor houten balken waren nog zichtbaar, kennelijk heeft de afdekking bestaan uit houten balken, waarover verschillende lagen gebakken plavuizen in specie, een oude destijds gangbare constructie. In de kelder werden beenderen aangetroffen, welke onberoerd zijn gelaten. De tombe is gevuld met zand en vlak afgewerkt. Mogelijk is dit een graf geweest voor een groter aantal personen; f. Moderne begravingen: 2 personen begraven in 2000 en 2 in 2002; g. Plaats van de twee schaduwbomen welke inmiddels zijn omgehakt. Het is de bedoeling dat er nieuwe bomen worden geplant van een sterk vertikaal groeiend type. Geld hiervoor ontbreekt voorsnog.

Afb. 11. Grafsteen van Dirck Jansz, 1639 (foto Hans Schiebroek)

VOC en stierf in 1660 op veertigjarige leeftijd. Beide grafstenen voeren naast een geschulpte randversiering hetzelfde wapen. Van de grafstenen genummerd 21 en 22 is de eerste in Tamil geschreven, al valt in ons schrift nog de naam Rajapan en het jaartal 1753 te onderscheiden. De andere zerk is rechtopstaand, van een Engelse tekst voorzien, over Archibald Edwards, verdronken in 1876, oud 17 jaar.

Andere VOC-resten

Het 'Buitenkerkhof' is nu weer op de kaart gezet en gestabiliseerd. In Pulicat staan evenwel nog meer resten van gebouwen en andere zaken uit de VOC-tijd die gevaar lopen de komende jaren te verdwijnen. Als eerste stap is inventarisatie en documentatie door deskundigen uit Nederland van groot belang om, in overleg met de Indiase overheid, te komen tot een beschermde status ervan. Ook verkeren er enkele oude hindoeïetempels, op de kaart aangegeven als 'heydensche pagoden', in slechte staat en behoeven zij dringend restauratie. De volgende resten uit het VOC-verleden van Paleacatta zijn gevonden en verdienen nader onderzoek. Voor zover deze kunnen worden getraceerd op de oude kaart (afb. 3) is dit aangegeven met de betreffende letter.

Nieuwe begraafplaats of 'Binnenkerkhof' (G): Het Binnenkerkhof wordt beschouwd als één van de belangrijkste VOC-monumenten in India. Dit is het enige monument dat een

Afb. 12. Grafsteen van Judeth Carter, (foto Hans Schiebroek)

beschermde status geniet. Door het ontbreken van het noodzakelijke onderhoud zijn de monumentale graven aan verval onderhevig. Dit geldt in het bijzonder voor het koepelgraf van Anna Gallart-Möller (1737), waarvan het decoratieve stucwerk door verwerking en plantengroei steeds ernstiger raakt aangetast (afb. 13).

Kasteel Geldria (A): De plaats van het fort bleef onbebouwd. De grachten (F) zijn nog goed herkenbaar en gedeeltelijk met water gevuld. Een deel is in gebruik voor het kweken van garnalen. De plaats van het fort is ontoegankelijk doordat het gehele gebied bedekt is met poelen en doornig struikgewas. Onderzoek naar bouwresten, fundaties, enzovoorts binnen het fort vergen een gedegen voorbereiding. Gezien de nog vrije ligging lijkt herstel van de wallen en grachten van het fort in principe mogelijk.

'Smitswinkel en Pachthuysen' (H): Op de aangegeven plaats staat een 18de-eeuws gebouw met monumentale veranda, welke nu dienst doet als het plaatselijke hospitaaltje. Enkele jaren geleden zijn enkele gebouwen in de nabijheid opgetrokken die het zicht vanaf de vroegere 'Plantagie' belemmeren. Een redelijk gaaf overgebleven gebouw dat zeker bescherming verdient (afb. 14).

'Nederlandsche huysen en thuynen in de Coepangh' (X): Hiervan is de oude pastorie van de r.-k. kerk in de Coepangh nog bewaard, tegenwoordig Kottaikuppam geheten. Het is een 18de-eeuws gebouw met een monumentale zuilengalerij dat naast de kerk ligt (afb. 15). De vorige pastoor van dit vissersdorp liet circa 15 jaar geleden een nieuwe woning bouwen en sindsdien wordt het gebouw gebruikt om er af en toe een bruiloft te vieren. In een van de ruimtes is een kleuterklasje ondergebracht, terwijl in het achterliggende keukengebouw 's nachts een arme oude man slaapt. Deze pastoor wilde beide gebouwen het liefst afbreken vanwege de slechte staat waarin ze verkeren en hoopte dat wij op die plaats dan een multi-

Afb. 13. Overkoepeld graf op het Binnenkerkhof, 1737; voortschrijdend verval (foto Hans Schiebroek)

functioneel gebouw zouden neerzetten. De oude gebouwen verdienen echter handhaving vanwege de historische waarde ervan. Met het geld bestemd voor het kerkhof konden ook nog enkele noodzakelijke restauratiewerkzaamheden worden uitgevoerd, zoals het waterdicht maken van het dak. Vanwege het voor bezoekers ontbreken van mogelijkheden om te overnachten in Pulicat, voelt de pastoor voor het idee om de oude pastorie in te richten met twee gastenkamers en een permanente expositie in de centrale hoofdruimte over de VOC-ach-

Afb. 14. De vroegere smidswinkel, thans een medisch centrum (foto Hans Schiebroek)

Afb. 15. De oude pastorie, een 18de-eeuws VOC-gebouw (foto Hans Schiebroek)

tergrond van Pulicat. Dit moet geschieden op verplaatsbare panelen met behulp van reproducties en dergelijke en een toelichting in het Tamil en Engels. Er is evenwel een nieuwe financiële impuls nodig om het gebouw in een staat te brengen, waarin het de nieuwe functies naar behoren kan vervullen en waarmee het behoud van het gebouw voor de toekomst zal zijn gegarandeerd.

De 'Oude Begraafplaats (Y) ofwel Buyten kerkhof of Portugese kerkhof': Restauratie hierboven beschreven.

In Kottaikuppam staat een prachtig *Portugees-Nederlands kerkje*, dat nu alleen dienst doet op feestdagen. De Rooms Katholieke parochie van de Coepangh is gesticht door de Portugezen, lang voordat de Hollanders er in 1609 arriveerden en vormt hier nog altijd de grootste gemeenschap. Volgens de pastoor hebben de Hollanders ook geholpen met de bouw van de huidige parochiekerk, waarvan alleen het zeer zwaar uitgevoerde metselwerk van de viering nog origineel is. Het oorspronkelijke gewelfde dak bestaat niet meer en is vervangen door een plat dak gedragen door enkele stalen balken. Deze kerk is vergroot en kreeg een neogotische gevel.

Tussen de eilanden waarop de stad en het fort ligt en de Coepang lag, bevindt zich nog steeds een dijkweg. In het midden daarvan is een duiker waarover een *bruggetje* is gebouwd

Afb. 16. Een van de laatste VOC-woningen (foto Hans Schiebroek)

Afb. 17. Houten kolom die de veranda draagt. De detaillering verraaft het vakmanschap van de Indier en de rijkdom van de Hollander (foto Hans Schiebreek)

voorzien van een tongewelf. Het bruggetje is gebouwd in baksteen en moet uit de VOC-tijd stammen. Het baksteen metselwerk behoeft dringend herstel.

'Huysen van de Nederlanders' (K): Van enkele achttiende-eeuwse woningen staan nog de zwaar vervallen resten; zij zijn meest onbewoond, klaar om voor nieuwbouw plaats te maken (afb. 16). De afgelopen tien jaar zijn reeds verschillende van deze ruïnes verdwenen. Vooral hier geldt dat spoed geboden is om wat er nog is te kunnen inventariseren en documenteren voordat alle sporen van deze woningen zijn uitgewist. De

Afb. 18. De pastoor naast de grafsteen van Arent Tol (foto Ferry André de la Porte).

woningen die aan de welgestelden onder de Nederlanders toebehoorden, kenmerken zich door een monumentale galerij met zware natuurstenen zuilen aan de straatzijde. Deze woningen tellen twee verdiepingen, die in zwaar baksteen metselwerk opgetrokken zijn. Al dit metselwerk is bepleisterd. Achter het hoofdgebouw bevindt zich een binnenplaats met aan drie zijden daarvan lage bijgebouwen.

'Scheeps Timmerwerf' (S): Aan de oever van de rivier kan men op de aangegeven plaats nog een uitgediepte vorm van een schip van ongeveer 30 x 8 meter vinden. Aan één zijde staan nog enkele zware houten palen in het zand, vermoedelijk bestemd om schepen tegen af te schoren wanneer het dok droogviel (afb. 17). Rond deze plaats zijn nu veel ontwikkelingen aan de gang. De vraag is wanneer dit stuk grond een andere bestemming zal krijgen en deze unieke resten zullen verdwijnen. Bij navraag bleek dat niemand ook maar iets van de vroegere bestemming van deze plek afwist.

'Moorsche tempel' (M): Een moskee is op de aangegeven plaats nog aanwezig en door een opvallend grote moslimgemeenschap in gebruik. De moslims hadden zich al in Pulicat gevestigd lang voordat de Hollanders daar verschenen. Na het vertrek van de laatsten betrokken zij hun woningen, waarvan zij nog tot op de dag van vandaag de eigenaren van zijn.

'Heydensche Pagoden' (N): De zeer oude hindoetempels verkeren in zwaar vervallen staat. De oudste tempel zou dateren uit de 10de eeuw. INTACH verrichtte hier onderzoek.

'De Poort van de Stad' (O): Van dit gebouw is niet s meer waar te nemen. Wel is de loop van de voor de VOC gegraven verdedigingsgracht nog zichtbaar. Het laatste stukje gracht met water is de laatste jaren volgestort met afval.

Buiten Pulicat en Kottaikuppam zijn nog meer overblijfselen van het VOC-verleden te vinden, zoals zware funderingen van bakstenen metselwerk, gelegen aan het water, soms half erin, nabij het diepe water bij de uitgang van het meer naar de zee. Bouwhistorisch onderzoek zou wellicht meer kennis over de toenmalige bestemming van deze bouwsels kunnen opleveren. In Pulicat is het verleden van de VOC nog duidelijk aanwezig aangezien daar sinds het verval van de handel in de achttiende eeuw een negatieve bevolkingsgroei heeft plaats gevonden. Economische vooruitgang van de laatste jaren is er de oorzaak van dat er inmiddels veel wordt afgebroken, waardoor dit VOC-erfgoed in snel tempo verdwijnt. Het is teleurstellend te zien dat Nederlandse overheid, zoals bijvoorbeeld monumentenzorg tot nu toe niet in staat blijkt om in overleg met plaatselijke Indiase overheden het verval te stoppen en zelfs maar een begin te maken met het goed inventariseren en documenteren van wat er nog rest. Dit is des te teleurstellender omdat de Tweede Kamer daar speciaal gelden voor heeft bestemd, de zogeheten HGIS-middelen. In Pulicat is een aantal zaken nog te redden, terwijl het op vrijwel alle andere plaatsen met een VOC-achtergrond al te laat is. Eén van de monumenten waarvan herstel binnen handbereik is, betreft de oude pastorie. Ingericht als expositieruimte en gastenverblijf zou dit gebouw een belangrijke functie kunnen vervullen in de bewustmaking van het verleden van de plaatselijke bevol-

king. Dit met de wetenschap, dat niet alleen het doen herinneren aan de rijke geschiedenis van Pulicat van waarde is, maar ook van groot economisch belang voor de toekomst van het plaatsje. Immers, de visserij brengt steeds minder op, terwijl toeristisch bezoek vanuit het naburige Chennai (4 miljoen inwoners) en Nederland de mogelijkheid zou kunnen verschaffen dit verlies aan inkomsten te compenseren. Pulicat grenst bovendien aan een binnenzee die bekend staat als vogelreservaat waardoor de regering van Tamil Nadu het heeft uitgeroepen tot 'toeristische attractie'. Hopelijk zal de straatarme bevolking van Pulicat hier op den duur profijt uit halen (afb. 18).

Noten

- ¹ Het formaat van de toegepaste baksteen was circa 22 x 10,5 x 4,5 centimeter, dat is 2,5 cm minder dik dan daar nu standaard is.
- ² Marion Peters en Ferry André de la Porte, *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de Kust van Coromandel in India*, Amsterdam 2002 (uitg. Bas Lubberhuizen).
- ³ J.J. Cotton, *List of monumental inscriptions on tombs or monuments in Madras*, Madras 1905.

BIJLAGE 1. Lijst van namen met sterfjaar zoals vermeld op de aanwezige grafstenen:

1. Dirck Jansz (1639) (afb. 11.)
2. Madalena De Silva (1642) en Abraham Christiaensen (1655) en drie kinderen
3. Mr. Pieter Boreel (1643)
4. Arent Gardenijs (1643)
5. Een kind van Willem Tack (1644); Twee dochttertjes van Pieter Kolfenaer van Antwerpen (1653)
6. Andries Janse (1645)
7. Judeth Carter (1645) (afb. 12)
8. Pieter van Nieudorp (1646)
9. Arent van Tol (1646)
10. Aert Pleunen (1646)
11. Marten Jansen van Noyen (1647)
12. Gabriel Eibeck (1647) en zijn moeder Johanna Pieters (1667)
13. Jacob Harevier met drie kinderen (1651)
14. Adriana Poots van der Gouw (1653) en zijn zoon Johannes
15. Johannes Kerckering (1654)
16. Maria Dier (1662) vrouw van Jacob Claes (1667)
17. De Mey (familiegraf 1676-1700)
18. Alberto Rodrigues (1678)
19. Louys Mendis (1686)
20. Nicolau Matteus (familiegraf 1689)
21. Rajapan (1753); grafschrift in Tamil
22. Archibald Edwards (1876)

PUBLICATIES

Vincent van Rossem, Martha Bakker (red.), **Amsterdam maakt geschiedenis. Vijftig jaar op zoek naar de genius loci**, Amsterdam 2004, 360 p., Uitgeverij Bas Lubberhuizen, ISBN 90 5937 0627, 29,50 Euro

Het Amsterdamse bureau voor monumentenzorg bestond in 2003 vijftig jaar. Naar aanleiding van dit feit verscheen een gedenkboek. De artikelen in het boek zijn van uiteenlopende aard. Sommige hebben betrekking op het verleden van het stedelijke bureau voor monumentenzorg, andere zijn meer beschouwend van aard, terwijl weer andere een meer wetenschappelijke grondslag hebben. De breedte van onderwerpen duidt op de veelzijdigheid van het Amsterdamse bureau dat zowel op gebied van de monumentenzorg, architectuur- en bouwhistorie, (historische) stedenbouw, cultuurhistorie, beleid en bescherming de nodige specialisten in dienst heeft. De archeologie, sinds enkele jaren met monumentenzorg in het huidige bureau Monumenten & Archeologie (BMA) verenigd, heeft in deze bundel vanwege het onderwerp een ondergeschikte plaats gekregen.

De toon van de bundel wordt gezet door een aantal bijdragen waarin de stedenbouwkundige aspecten van de monumentenzorg de leidraad vormen. Vincent van Rossem, Marie-Thérèse van Thoor, Martin Pruijs en Ronald Glaudemans laten de geschiedenis van de Amsterdamse monumentenzorg aan bod komen, waarbij vooral waardering wordt geuit voor het feit dat men in staat is gebleken het Amsterdamse stadsbeeld zijn eigenheid en coherentie te laten behouden. De stedenbouwkundige monumentenzorg wordt gezien als het sterke punt van de laatste decennia: de vele restauraties hebben weliswaar geleid tot een groot verlies aan materiële waarde, maar ook tot "het herstel van het architectonisch beeld van de grachtengordel" (Glaudemans, p.105). De Amsterdamse monumentenzorgers ontwikkelden een speciale strategie om grootschalige nieuwbouwplannen te ondermijnen, zoals te lezen valt bij Van Thoor. Met behulp van particulier initiatief werden bedreigde panden gerestaureerd die een positieve uitstraling hadden op de naburige panden, zodat het draagvlak voor grootscheepse vernieuwing wegviel en op handen zijnde nieuwbouwprojecten verijdeld konden worden.

De dagelijkse praktijk van BMA houdt een grote betrokkenheid in van op het bureau werkzame architectuurhistorici. De bijdragen van Coert Peter Krabbe, Jos Smit en Hannah Schoch zijn geschreven vanuit de actualiteit. Naar aanleiding van de nieuwbouw van de universiteitsbibliotheek van de UvA beschrijft Krabbe de geschiedenis en de ontwikkeling van de gebouwen van het Binnengasthuisterrein. Vanuit de negentiende-eeuwse architectuurbegrippen 'waarheid' en 'karakter' beschrijft hij de waarde van de gebouwen en vooral de stedenbouwkundige samenhang van het complex. Volgens Krabbe zijn deze waarden onvoldoende onderkend en gerespecteerd in de nieuwbouwplannen die (gedeeltelijke) sloop van enkele monumenten inhouden. Het onderzoek van Smit is geïnspireerd vanwege de restauratie van Reguliersgracht 63, het vroegere hoofdkantoor van de 'timmermansaffaire' Deenik & Zoon. Aan de hand van het gebouwde oeuvre krijgt de lezer inzicht in de bouwpraktijk van deze timmerlieden-ontwerpers, die zich in de laag onder de belangrijkste architecten bewogen. Hierbij komen de werkzaamheden, ontwerpen en inspiratiebronnen aan bod en wordt tevens gewezen op het grote aandeel dat deze ateliers hebben gehad op de vormgeving van de negentiende-eeuwse stad. De architectuurhistorische schets van de kantoorbouw in de binnenstad van Schoch komt voort uit het thema van de Open Monumentendag van 2003: 'de koopmansgeest'.

Stedenbouwkundig beleid en ontwikkeling zijn de hoofdthema's van de bijdragen van Hester Aardse en Jouke van der Werf. Aardse gaat in op de kenmerken van misschien wel het meest 'vergeten' deel van Amsterdam, Amsterdam-Noord. In dit stadsdeel staan grootschalige ontwikkelingen op stapel, die veelal gerelateerd zijn aan het verdwijnen of het veranderen

van industrie en nijverheid. Vooruitlopend daarop wordt het karakter en de cultuurhistorische identiteit van het gebied geanalyseerd, en wat daarvan gehandhaafd kan worden. Van der Werf gaat in op het stedelijke vernieuwingsproces en de rol die geschiedenis hierin kan spelen. Hierbij komt het principe van behoud door ontwikkeling aan de orde, wat er vaak toe leidt dat een deel van de cultuurhistorische, architectonische en/of stedenbouwkundige waarden verloren gaan.

Opvallend aan de bundel is de milde toon ten aanzien van de twintigste-eeuwse opvattingen omtrent restauratie en nieuwbouw, die er vooral op gericht waren het beeld te bewaren. Van Rossem, Pruijs en Glaudemans waarderen deze periode als positief voor de monumentenzorg vanwege de stedenbouwkundige betekenis van alle afzonderlijke restauraties/vernieuwingen. De milde toon is begrijpelijk voor een feestbundel, maar misschien was een kritischer noot op zijn plaats geweest, zeker in het licht van Glaudemans' onvrede over de huidige restauratiepraktijk waarbij nog altijd meer wordt vernieuwd dan nodig is. Hij vraagt zich terecht af wanneer het adagium 'behouden gaat voor vernieuwen' uit de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* (1917) nu eens werkelijk in de praktijk wordt gebracht.

Een ander belangrijk punt dat Glaudemans naar voren brengt is het belang van monumentenzorg. Hij schrijft dat het meest blijvende van de monumentenzorg waarschijnlijk in de documentatie is gelegen, hiermee de vroegere directeur van het bureau Ruud Meischke aanhalend. Meischke en Glaudemans hebben gelijk. Documentatie en verslaglegging zijn inderdaad belangrijke pijlers van de monumentenzorg; het valt echter te betreuen dat de enorme hoeveelheid documentatie die aanwezig is, slechts mondjesmaat wordt ontsloten door middel van publicatie. BMA zou een belangrijke rol in de kennisontsluiting kunnen spelen door wetenschappelijke verslaglegging (nog meer) tot een van de grondpijlers van de organisatie te maken. Maar het meest blijvende van de monumentenzorg kan en mag dit niet zijn: het behoud van de oorspronkelijke materialen en afwerking is essentieel voor het juiste begrip van onze historische architectuur. Foto's en tekeningen zijn bijzonder nuttig voor de wetenschap, maar het blijven abstracties van de werkelijkheid. Fundamenteel onderzoek aan het oorspronkelijke materiaal blijft te verkiezen boven documentatie.

Eveneens opvallend is de milde toon aangaande reconstructies en nieuwbouw in oude vormen: de nieuwe puilijsten, roedenverdelingen en voegen worden toegejuicht, want 'liever aardige historiserende nieuwbouw dan een modern misbaksel' (Pruijs, p.103). Het achttiende-eeuwse grachtenbeeld wordt tot hoogste maat verheven zonder enige waardering voor de bouwkunst van de laatste decennia. Worden straks ook de stedenbouwkundige wijzigingen van de binnenstad ongedaan gemaakt, zou je je bijna afvragen. Moeten de Beurs van Berlage en de Bijenkorf verwijderd worden om het Damrak weer tot aan de Dam te laten stromen? Waar houdt een dergelijke nostalgische voorkeur op? Als de esthetische waardering de maatstaf wordt voor het verleden, dan moeten we vrezen voor de jonge monumenten uit de wederopbouw. Deze bouwwerken hebben tijd nodig om gewaardeerd te worden, evenals onze voorouders tijd nodig hebben gehad om te wennen aan de Nieuwe Zakelijkheid of de bouwkunst uit de negentiende eeuw.

Al met al is het een wetenschappelijk verantwoord, goed leesbaar boek geworden dat getuigt van de grote vakkundigheid die het Amsterdamse bureau in zich herbergt. Het enige wat aan het gedenkboek ontbreekt, is een visie op de toekomst. Het achteraf beschouwen van de geschiedenis en het beoordelen ervan is nuttig op zich, maar nog nuttiger als dit ook een gevolg heeft voor de toekomst. Wat moet er met de Amsterdamse binnenstad als geheel gebeuren en hoe moet er met de afzonderlijke restauraties worden omgegaan?

Op de eerste vraag geeft de bundel geen eensluidend antwoord. De waardering die Smit uitspreekt voor de negentiende-eeuwse interventies in de zeventiende-eeuwse grachtengordel wordt min of meer tegengesproken door Pruijs die het vervangen van negentiende- en twintigste-eeuwse panden door historiserende architectuur een verbetering vindt van de kwaliteit

van het stadsbeeld. Het is de vraag of de stad er op vooruit gaat als de achttiende-eeuwse staat van de grachten zoals verbeeld door Caspar Philips, wordt hersteld of wanneer bestaande huizen worden herbouwd, zoals aan de Martelaarsgracht. De daar herplaatste panden hadden het authentieke stadsbeeld moeten completeren maar zijn qua detaillering en afwerking niet geslaagd te noemen. De met zoutzuur gereinigde bakstenen, de vreemdsoortige aansluiting van de kap aan de toppen, het voegwerk; alle stralen ze de monumentale verarming van reconstructie of herbouw uit. Zou een moderne invulling nu werkelijk schadelijker zijn geweest voor het stadsbeeld?

Rest nog de tweede vraag: hoe moeten afzonderlijke restauraties worden aangepakt? Moet de materialisering van elk monument tot in eeuwigden dage in stand worden gehouden of zou dit alleen moeten gelden voor de topmonumenten die door hun grootte, materiaalvoering, detaillering en afwerking genoeg bijzonderheden bevatten om te worden bewaard? Alles bewaren is onmogelijk en zelfs onwenselijk. Soms lijkt het erop alsof grote delen van het monumentenbestand bestaan uit panden die van belang zijn vanwege de rol die zij vervullen in het stads- of dorpsbeeld, terwijl zij in hun materialisering de monumentenstatus niet meer verdienen. Er is veel voor te zeggen om de rijksmonumenten te splitsen in diverse categorieën met verschillende mate van bescherming, variërend van 'stedenbouwkundig belangrijk' tot 'in alle facetten monumentwaardig'. Dat levert aan de ene zijde monumenten op waarvan de voorgevel en het volume van belang zijn, aan de andere zijde monumenten die tot in het uiterste detail beschermenswaardig zijn. In een tijd van een terugtrekkende overheid en van burgers die steeds mondiger worden en steeds duidelijker willen worden voorgelicht, is een nadere specificering van de monumenten waarschijnlijk de enige redding voor de monumentenzorg. BMA zou in een dergelijke herindeling een belangrijke rol kunnen spelen, met als bijkomend voordeel dat de reeds aanwezige kennis over Amsterdamse monumenten nog aanzienlijk vergroot zal worden.

Pieter Vlaardingebroek

Hugo Landheer, **Kerkbouw op krediet: De financiering van de kerkbouw in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965**, Amsterdam 2004. 775 blz., prijs 39,90 euro. Uitgeverij Aksant Amsterdam ISBN 90 5260 155 0

Menig dorpsilhouet van dorp of stad veranderde aan het eind van de 19de eeuw ingrijpend met de verschijning van een tweede kerktoeren aan de horizon als trotse uiting van de katholieke emancipatie na de herintroductie van de bisschoppelijke hiërarchie (1853). Over deze manifeste, veelal neogotische, gebouwen en hun ontwerpers, is in het recente verleden het nodige geschreven. Maar een studie naar de achterliggende financiering van deze ingrijpende ruimtelijke veranderingen ontbrak tot voor kort. De dissertatie van Hugo Landheer, waarop hij op 17 november 2004 bij prof.dr. P.M.M. Klep aan de Radboud Universiteit in Nijmegen promoveerde, heeft deze lacune gevuld. De als handelseditie verschenen publicatie van een trotse 775 pagina's getuigt van gedegenheid. En dan te bedenken dat de auteur zich beperkt heeft tot de financiering van de kerkenbouw in het bisdom Haarlem (in 1956 gesplitst in de bisdommen Haarlem en Rotterdam).

Aan de basis van het onderzoek staan twee, achter in het boek integraal opgenomen, databases: een alfabetisch overzicht naar plaats van alle (katholieke) kerkelijke bouwprocessen en een database met een chronologisch overzicht van diezelfde processen. Het onderzoek begint met het jaar 1795 waarin alle kerkgenootschappen voor de wet aan elkaar gelijkgesteld werden en stopt in het jaar 1965 op het moment dat de wederopbouw eindigde en de behoefte aan nieuwe kerkgebouwen inmiddels volledig gestild was. Deze immense tijdspanne is in drie perioden opgedeeld: 1795-1875, 1875-1935 en 1935-1965. De indeling stemt grosso modo overeen met de eman-

cipatie, de bloei en de wederopbouw van de katholieke zuil. Als gevolg van deze noodzakelijke opdeling zijn er in feite ook drie afzonderlijke verhalen ontstaan: dat van het 'botje bij botje' leggen in een armoedige periode, het bijna 'overspenderen' in een periode dat het rijke Roomse leven tot ontwikkeling kwam en een laatste tijdspanne, waarin besparing en de strijd tegen de explosief stijgende bouwkosten de boventoon voerden.

Bij de behandeling is een stringente indeling toegepast waarbij per periode telkens eerst de kwantitatieve ontwikkeling van de kerken en de aantallen communicanten (de actieve lidmaten die regelmatig ter communie gingen) aan de orde komen, gevolgd door de institutionele context met bijbehorende specifieke regelingen betreffende de kerkenbouw. Daarna volgen enkele casussen - hier microanalyses genoemd -, gevolgd door een macroanalyse met de nadruk op de mate van kapitaalverschaffing op de markt. De stringente indeling leidt er echter soms toe dat het verder goed geschreven erudiete verhaal hier en daar wat statische en beschrijvende stukken kent.

Doorgaans staan we er niet bij stil hoeveel voeten de realisatie van bijzondere gebouwen in de aarde heeft. Juist de microanalyses beschrijven hoe een moeizaam manoeuvreren die financiering vaak was, met voorafgaande aan de bouw bedelrondes, speciale benadering door 'zelatrices', giften en extra collectes, schamele inkomsten uit de verkoop van oude opstallen en incidenteel een overheidssubsidie. Samen vormden al deze inkomsten het eigen vermogen dat voor de bouw beschikbaar was. Opmerkelijk, maar bij nader inzien ook wel weer voorspelbaar, is daarbij dat de giften van de in aantal beperkte maar wel ruimhartige bijdragen van de notabelen aanzienlijk meer gewicht in de schaal legden dan het totaal aan zuinig opzij gelegde stuivers en dubbeltjes van het veel grotere aantal armlastige lidmaten. Het sprokkelen van een substantieel eigen vermogen baarde in de loop der tijd steeds meer zorgen, aangezien de offervaardigheid structureel achterbleef bij de bouwbehoefte, het aantal en de hoogte van de royale giften van de notabelen afnam en vele nieuwe parochies gesticht werden in de volkrijke, maar vooral arme, uitbreidingswijken van de Hollandse steden. Dit pastorale 'lek' van de Hollandse steden werd een steeds groter probleem.

Het door de parochianen opgebrachte eigen vermogen vormde slechts een beperkte portie van de stichtingskosten van de kerk en bedroeg tegen het einde van de 19de eeuw vaak nog maar een vijfde van de stichtingskosten. Het resterende bedrag moest op de kapitaalmarkt geleend worden. De hieruit voortvloeiende kapitaalslasten (rente en aflossing) dienden bestreden te worden uit de wekelijkse collectes en de inkomsten door verhuur van zitplaatsen, opdat na een flink aantal jaren -meestal dertigde kerk lastenvrij zou zijn. Theoretisch had dit ook moeten kloppen, maar in de praktijk bleek in het algemeen dat de jaarlijkse inkomsten te zonnig werden ingeschat. Of anders gezegd, enthousiasme maal ambitie leidde dikwijls tot iets te weelderige kerkgebouwen, waarna het jarenlange financiële kromliggen volgde. Bij de kerk van Wervershoof (1874-'76) naar ontwerp van Th. Asseler - later ook wel de 'kathedraal van West-Friesland' genoemd - bedroegen de totale bouwkosten fl. 144.000, waarvan fl. 60.000 met moeite tegen een rente van vier procent werd uitgezet. Door overschrijding en meerwerk moest uiteindelijk fl. 72.700 geleend worden, waardoor de kapitaalslasten in 1877 per jaar fl. 9.212 bedroegen en van dat bedrag kon men in die tijd elk jaar tien arbeiderswoningen bouwen. Voor de bouw van de kathedrale basiliek St. Bavo te Haarlem (1895-1930) waren de ambities nog groter. De bouw geschiedde in drie fasen en enkel bij de eerste fase bedroegen de kosten al het dubbele van een gemiddelde neogotische parochiekerk.

In de loop van de 20ste eeuw gaven de beleggers steeds vaker de voorkeur aan makkelijker verhandelbare en kortlopende zaken dan aan kerkelijke obligatieleningen. Bovendien bleken niet enkel de leningen conjunctuurgevoelig, maar de inkomsten uit giften en collectes minstens evenzeer. Door de cumulatieve lasten dreigde het bisdom in de jaren twintig op een serieuze financiële crisis af te stevenen, waarbij het en passant voor de beleggers duidelijk werd dat het onderpand van de lening, de kerk

zelf, in feite een geringe gebruikswaarde en dus executiewaarde bezat. Het werkelijke onderpand van de lening bleek niet zozeer op het gebouw, maar vooral op de vermeende kredietwaardigheid van het bisdom als institutie te rusten, terwijl deze maar een geringe zeggenschap had bij de door de parochies afgesloten leningen. Daarom ging het bisdom tot actie over waarna in 1935 een schuldsanering doorgevoerd werd en het bisdom aansprakelijk werd voor alle kerkelijke leningen. Het geheel werd afgerond met de benoeming van een bisschoppelijk bouwinspecteur. Achteraf bleek dat de additionele kredietbehoefte van de parochies ten behoeve van andere gebouwen, na de schoolwet van 1920 vooral van scholen, aan verdieping van de crisis had bijgedragen.

Na dit tweede en spannendste deel, blijkt uit de titel van het derde hoofdstuk 'De periode 1935-1965: kerkbouw wordt een zaak van planning' al dat er fundamenteel niet veel nieuws meer volgt. Wel getuigt ook dit hoofdstuk van een strikt en in zichzelf consistent verhaal over deze laatste periode.

Een nadeel van de lange tijdspanne van 170 jaar en het vele werk dat daar aan vast zit is wel dat de studie hierdoor introspectief van aard is geworden. Slechts enkele korte verwijzingen naar de katholieke bouwpraktijk in het buitenland zijn te vinden en andere denominaties blijven geheel buiten beschouwing. En dat is jammer. Omdat alle bestaande oude kerken met uitzondering van Obdam in het bisdom Haarlem begin 19de eeuw aan de hervormde kerk toevielen, ligt een vergelijking met die denominatie minder voor de hand. Maar een vergelijking met de gereformeerden des te meer. Ook hier was er niet zelden een vurige ambitie aanwezig om het geloof manifest te materialiseren, wat te denken van de Geref. kerk in het Overijsselse Zwartsluis (1893, W.C. de Groot) of dichter bij het genoemde Wervershoof de 'gereformeerde kathedraal' van Andijk (1929-'30, E. Reitsma). Een vergelijkende microanalyse van bijvoorbeeld de financiering van deze kerken had niet misstaan en daarom zijn er vooralsnog ook geen indicatieve uitspraken te doen over het mogelijke verschil per denominatie in bereidheid om kredietverplichtingen aan te gaan. In protestantse kringen sprak men bij leningen ten behoeve van onroerend goed wel over 'papierbalken'. Toch blijkt er vooralsnog, afgaande op een beperkt eigen onderzoek, geen ideologisch verschil te bestaan tussen het rijke roomse lenen en de protestantse papierbalken. In Zwartsluis werden vrijwel de gehele stichtingskosten betaald uit een obligatielening van fl. 27.000 tegen vier procent rente en ook Andijk levert een vertrouwd beeld op. De raming van fl. 125.000 mondde uit in bouwkosten ter hoogte van fl. 180.000. Een eerste inzameling leverde fl. 82.000 op, maar ook hier moest uiteindelijk fl. 79.000 tegen vier procent rente bijgeleend worden.

Het tweede ontbrekende aspect is van (kunst)historische aard. De financiering van het gebouw staat op de voorgrond, maar over de werkelijke kosten van de bouw raken we niet geïnformeerd. Zo weten we niet wat de dure en wat de minder dure onderdelen van het ontwerp waren en waar men eventueel besparingen kon halen (zoals bijvoorbeeld recent door Thomas von der Dunk geschreven is over de koepelkerken van Carl Weber, zie B. van der Boom (ed.), *Kerk, cultuur en koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900*, Amsterdam 2005, 167-199). Ook komt de relatie tussen de (veranderende) liturgie en het kerkenbouwprogramma niet aan de orde. Zo kan ik mij voorstellen dat een doopgedeelte in de zijbeuk goedkoper is dan de bouw van een zelfstandige doopkapel. En hoevel ze doorgaans allemaal vijf procent van de aanneemsom als honorarium ontvingen, blijf ik benieuwd of bijvoorbeeld Cuypers in de praktijk een duurder gebouw opleverde dan Bleijs, Bekkers, Margry, Molenaar of Asseler.

Tenslotte intrigeert mij het ongetwijfeld ongebruikelijk kostbare tweetorenfront dat Th. Asseler bij de R.K. St.-Urbanuskerk te Duivendrecht (1877-'78) toepaste. Stond hij er zelf op om zijn ontwerp van de door hem ontworpen kerk in het Noord-Brabantse Roosendaal (1868) te herhalen, of was het kerkbestuur met een meer dan gewone pronkzucht behept?

J. Perry, *Ons fatsoen als natie; Victor de Stuers 1843-1916*. Uitgeverij Sun Nijmegen 2004, 351 bladzijden, prijs: 29.90 euro; ISBN 90 58752119.

Jos Perry, als historicus verbonden aan de faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, wijdde een biografie aan jhr. mr V.E.L. de Stuers. De in 1843 in Maastricht geboren Victor de Stuers studeerde rechten in Leiden. Al op jeugdige leeftijd ontwikkelde hij een grote belangstelling voor en kennis van geschied- en oudheidkundige zaken, sterk gestimuleerd door de in die jaren overal aan de gang zijnde sloop van 'oude' gebouwen, zoals stadspoorten, vestingwerken – de Kruittoren in Maastricht o.a. - en kastelen. Zijn tekentalent openbaarde zich in het maken van schetsen en tekeningen van deze gebouwen. Na zijn promotie in 1869 vestigde De Stuers zich als advocaat in het pand Parkstraat 32 in Den Haag. Maar de in zijn ogen allertreurigste toestand, waarin vele monumenten, musea en archieven zich bevonden, liet hem niet los. Het in 1873 in De Gids publiceren van zijn geruchtmakende artikel 'Holland op zijn smalst' leidde ertoe dat hij in 1875 op het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd aangesteld als Chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen. Hier ontpopte De Stuers zich tot een zeer gedreven voorvechter van het verbeteren van de door hem – terecht – scherp aan de kaak gestelde misstanden op het terrein van de oudheidkunde. Maar zijn autoritair en bemoeizuchtig optreden – tegenspraak werd eigenlijk niet geduld – leverde hem vele vijanden op. Dat kwam in het bijzonder naar voren bij de bouw van het Rijksmuseum in Amsterdam, ontworpen door zijn medestander de architect P.H.J. Cuypers. Hen werd verweten monumenten te restaureren naar een situatie, die in de werkelijkheid nooit had bestaan. Latere toevoegingen dienden in de visie van Cuypers en De Stuers te worden verwijderd. Scherpe controverses waren hiervan het gevolg.

De auteur is erin geslaagd deze gecompliceerde verwickelingen helder en op hoofdlijnen toegankelijk te beschrijven. Het gevaar lag immers op de loer dat teveel aandacht zou worden geschonken aan tal van zaken van iets minder gewicht waarmee de zeer actieve De Stuers zich als eerst ambtenaar, later als Tweede Kamerlid ook intensief bezig hield. Met het oordeel van de auteur dat de inzet, vindingrijkheid en volharding, waarmee De Stuers te werk ging, hem stempelen tot erflater van Nederlands tweede gouden eeuw, kunnen wij het niet anders dan van harte eens zijn.

Deze uitstekend leesbare studie – van belang voor een ieder die geïnteresseerd is in de ontwikkeling van het beleid op het terrein van de cultuurhistorie c.q. oudheidkunde vanaf 1870.

G.W. van Herwaarden

SUMMARIES

Daendels' self-tempered ambitions. An architectural analysis of the Government House in Weltevreden (the present Jakarta)

Mireille van Reenen

The Government House in Weltevreden was built in the period 1809-1827 in Batavia, 'capital' of the Dutch colony in the East-Indies. Construction was ordered by governor-general H.W. Daendels (1808-1811) and completed by governor-general L.P.J. du Bus de Ghisignies (1826-1830). The building has been preserved and is located at the present Lapangan Banteng, Jakarta Pusat, which in the nineteenth century was known as Paradeplaats and since 1828 as Waterlooplein. At present it houses the Ministry of Finance of Indonesia.

As an ambitious governor-general, Daendels stimulated the move southwards from Batavia; the densely populated and unhealthy walled city. The area of Weltevreden, several kilometres south of Batavia, was developed

and would turn into a highly fashionable area. The Government House, which had to serve as the new governor's residence, had to be constructed in this new developing area, near military encampments.

Surviving ground-plans and other drawings and texts from the beginning of the nineteenth century reveal original construction details. An original design of a grand room with a largely protruding front resault containing a veranda with two stairs at the sides was not realised. The more subtly constructed veranda was closed after construction, probably in 1826-1827. With its large dimensions, its concept of a main building with two side wings, its concept of two large storeys on top of a storey disguised as a base and its clearly European appearance, the building refers to northwest European palaces or to the Government House of a concurring colony like India. All this was constructed out of the materials from demolished buildings reminiscent of the pre-colonial period of the VOC (East Indian Company), like the Castle, the City walls and the Dutch Church (where Jan Pietersz. Coen, the founder of Batavia, had been buried!). Daendels clearly wanted to mark the start of a new era.

The Reinier de Klerk House, a former country residence in Jakarta Cor Passchier

On the north coast of West-Java the East Indian Company 'VOC' founded the town of Batavia in 1619. A new fortification, 'the Castle', was built on the site where Jan Pieterz Coen destroyed the settlement Jacatra in the war against the Sultan of Banten. With the Castle in the farthest northeast point, the town of Batavia was laid out on both sides of the river Ciliwung; a rectangular urban grid with main and side canals, surrounded by town walls and on the west and east side of the Castle with fortified warehouses on the seaward sides. Already in the second half of the seventeenth century an outward move took place, because safety in the surroundings of Batavia had increased. The oppressive town within the walls, with the silted-up river and the badly drained, stinking canals was getting increasingly unpleasant. Reinier de Klerk was born in Middelburg in 1710 and had come to the Dutch East Indies as a navigating officer on a VOC ship; he had a successful career and died in 1780 in the function of governor-general. When he built the house, he had already been a member of the Council of the Dutch East Indies – an advisory board which the governor-general had to consult in the exercise of the supreme authority – for a considerable period of time. In the years 1755-58 De Klerk had acquired sufficient land on the Molenvliet, a dug canal to the south of Batavia, to be able to realise a large house with outbuildings and garden. It was just a quarter of an hour's drive by carriage from the walled town. The old Molenvliet ceased to exist a long time ago. Anonymous, cluttered buildings of a few floors high and half-finished buildings alternate with modern high-rise; the country road has turned into a five-lane motorway. Unexpected, set back from the building line and surrounded by its own grounds, the former country residence is prominently present. Since 1925 until the early nineties the old country house and outbuildings functioned as the National Archives. It is the last remaining 18th-century example of this kind in Indonesia. The main building (the house), in a seemingly closed Dutch style, is characterised by an austere architecture. In 1994 the representatives of the Dutch business community decided to collect the required funds for the preservation and restoration of the historical country residence of Reinier de Klerk and to give it a new, useful function. On 22 August 1995, in the presence of Her Majesty Queen Beatrix, it was announced on location that enough funds had been collected to rehabilitate and preserve the complex for the future. The Indonesian government accepted the present. After the decision of restoring the former National Archives had been taken, the commissioning had been arranged, and a team of architects had been formed, a plan of approach was made and the research could start. The Indonesian government, notably the Archaeological Department, was an

active discussion partner in the research. The main building was practically in its original condition, but it was dilapidated and in a bad state of repair. There were leaks in the gutters, sash windows were defective, window shutters did not function anymore, and there were problems with rising damp. However, the state of repair in the outbuildings was much worse; a distinction was made between the historical side wings, made of brick and plastered and with wooden joisting, and the twentieth-century extension dating from the time when the archives were established there, made of brick and plastered and with concrete floors. A new draining system in the form of a subterranean drainage with buffering capacity was constructed. The roof constructions were repaired or completely replaced by a new roof and roof covering. Window frames were repaired, the sash windows were renovated; the woodcarvings in the skylights of door frames were stripped of old layers of paint, whereby various techniques were tried out. The walls were cleaned and plastered again and everything was painted.

The completion of the project took place in 1999, when the Minister of the Interior performed the festive opening; the Reinier de Klerk House now functions as accommodation for cultural events and exhibitions. In January 2002 the Indonesian-Dutch architects' team received the Unesco Award of excellence for the restoration.

There is a glimmer of hope. The renaissance of the building of the Dutch East Indian Art Society in Batavia (Jakarta)

Pauline K.M. van Roosmalen

The Art-Society building in Batavia (Jakarta), which was opened in 1914, was designed by P.A.J. Moojen (1879-1955), one of the first professional architects working in the Dutch East Indies. Moojen, who received his training in Antwerp, was one of the founders of a contemporary Indonesian architecture and actively took part in the debate on style and architecture in the twenties. He designed, for instance, a (not realised) building for the Department of Education and Worship at Koningsplein and conducted the entries for international colonial exhibitions in Antwerp (1930) and Paris (1931). In the Art-Society building Moojen applied the newest techniques, steel roofs and reinforced concrete. The marked alternation of light and dark surfaces in the walls and the careful choice of materials, colours and details indicated a new direction in architecture in the Dutch East Indies. The powerfully built exterior shows similarities to the work of H.P. Berlage.

The economic crisis of 1997 and the end of the Soeharto-regime a year later put a premature stop to the plans to restore the vacant building. This meant a direct threat to the continued existence of the complex, which was prominently situated at a three-forked road in the Menteng-Gondangdia quarter. After all, similar situations had more than once resulted in demolition, regardless of the constructional condition or architectonic quality of a building. The Art-Society building, one of the emblems of Dutch East Indian architecture, ought to be spared such a fate. For in spite of varying functions, additions and vacancy, the building had been largely preserved as far as construction and details are concerned – and hence was an important monument to Dutch East Indian architecture.

After the municipality of Jakarta had purchased the building in 2001, it organised a contest of ideas, in cooperation with Walibatu ('citizens who concern themselves about old buildings') and the Jakarta branch of IAI (society of Indonesian architects). The winning entry of architect Dastin Hillery provides for a cultural centre with public functions. The latter are necessary in order to make the building self-supporting in due course. In 2003 a start was made with the restoration work, under supervision of the Jakarta architect Arya Abieta. This work is hindered by incomplete historical information and the fact that, in spite of the contest, no decision has been reached on a future function of the building.

Charles Prosper Wolff Schoemaker and the Architecture in the Dutch East Indies

C.J. van Dullemen

Economic activities strongly increased in the Dutch East Indies after the abolition of the system of forced farming in 1870. The strong increase in the number of European inhabitants initiated a veritable building boom at the end of the 19th century. The towns, especially those on Java, experienced a period of explosive growth. In order to meet the increasing demand for buildings, more private architects settled in the Dutch East Indies in the first decades of the 20th century. In the first half of the twenties a subject of heated discussion was what modern Dutch East Indian architecture ought to look like. There were two opposed parties, each with its own views on the Eurasian architectural style yet to be developed. The party oriented towards Europe, represented by prof. ir Charles Prosper Wolff Schoemaker, was looking for an architecture based on modern European architecture, but closely related to the tropical surroundings. The other party aimed at finding a basis in the architectural history of the Indonesian archipelago, improved with the technical achievements of western architecture. The major representative of this 'Vernacular' group was Henri Maclaine Pont.

With the establishment and construction of the Dutch East Indian Institute of Technology in Bandoeng in 1918-1920 of architect Maclaine Pont (ill. 3) and also of the building for the Department of Government Companies of architect Gerber (ill. 14) (popularly called Gedung Sateh, after the decoration on the roof) from the same period, the design of Dutch East Indian architecture was called into question. Wolff Schoemaker rejected the design of these buildings because of the use of incorrectly interpreted decoration and the fact that a Sumatran building style had been transferred to Java.

The dispute between Wolff Schoemaker and Maclaine Pont came to a head in the pendopo as the most characteristic Javanese Building form (ill. 8). They particularly disagreed on the structural advantages of the pendopo, scornfully called 'the degenerate Javanese, utterly weakened art of timber construction'. Maclaine Pont, however, praised the construction because of its resistance against the frequently occurring earthquakes on Java. In practice the differences between the parties were not so fundamental as the sometimes fierce discussion leads one to suspect and this can easily be seen in the buildings of these architects. From the point of view of the then current western style of building Wolff Schoemaker and Maclaine Pont developed an architecture that was physically adjusted to the tropics.

The discussion on architecture very soon lost its momentum; although the discussants did not come any closer, the discussion did strengthen the confidence of the Dutch East Indian architects in their own capabilities. The Institute of Technology, the public theatre Sobokarti of Thomas Karsten (ill. 9), Gedung Sateh and the Mosque of Wolff Schoemaker (ill. 11) are important landmarks in the search for an individual Dutch East Indian architectural style. Designed from various points of view, these buildings fit into the Framptomian concept of Critical Regionalism. However, the approach taken in order to bridge the different cultures came to a dead end when the Second World War began to cast its shadow.

The Dutch East Indian architecture in statu nascendi was outrun by the international political developments. After the war the situation in the Dutch East Indies had changed completely. The first president of Indonesia, ir. Soekarno, a pupil of prof. Wolff Schoemaker, was increasingly leaving his mark on architecture and urban design. He did not look for the future of Indonesian architecture in its own history, to him that was a romantic ideal from before the war. Architecture should express that the new Indonesia wished to be a modern, national, unified state. In Soekarno's opinion the native building styles were not only old-fashioned but also emphasized the great diversity of cultures within the country. Consequently, a discussion on a style in which that variety would be stressed was no longer relevant.

The Portuguese cemetery or Buitenkerkhof (outer churchyard) in Pulicat on the east coast of India. An old VOC cemetery restored to its original state

Hans Schiebroek and Marion Peters

In the virtually forgotten little town of Pulicat on the east coast of India a variety of VOC heritage is still to be found. Between 1610 and 1690 the fortress Geldria was the headquarters of the lucrative textile trade on the Coromandel coast. Nowadays two cemeteries form the most striking heritage. The old Buitenkerkhof, also called Portuguese cemetery, where people from all walks of life were buried without distinction, and the Binnenkerkhof (inner churchyard), founded exclusively for the higher-ranking VOC officials in 1656. The latter is under the protection of the Archaeological Survey of India; it is walled and is in a reasonably good state of repair. The Portuguese cemetery which is the subject of this article, however, suffered badly from vandalism, indifference and demolition and was completely concealed from view by profusely growing bushes. The first author, who arrived as a charity worker in Pulicat in 1993, was intrigued by the history of this town. He learned about its existence from a map in the National Archives in The Hague. He undertook a plan to rescue the cemetery and a Dutch firm of contractors made a considerable amount of money available for the restoration.

In the award-winning book *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC dienaren op de kust van Coromandel in India* by Marion Peters and photographer Ferry André de la Porte, partly dealing with the disappearing VOC heritage in India, all these graves and monuments were photographed and described. Although they were in an utterly deplorable condition, Dutch government institutions like the Department for the Preservation of Monuments and Historic Buildings unfortunately saw no reason to interfere. Schiebroek's request for approval of the restoration by the Indian authorities was ignored. When after a few years' waiting the Stichting Thomas Bouwprojecten had a good contractor in Pulicat execute a school and toilet building, he seized the opportunity to realise the restoration plan at the same time. This work was completed in 2001. The surrounding wall on the preserved foundation was built up again and the plinths of 22 tombstones were repaired or replaced. Thus chance private initiative has rescued at least one monument from the VOC past from final ruin.

AUTEURS

Drs.ir. Mireille van Reenen, civiel ingenieur en kunsthistorica, deed in 2003 onderzoek naar de restauratie van historische (eiken)houten balklagen. In maart 2005 voltooide ze haar opleiding tot architectuurhistorica met het in dit nummer beschreven onderzoek. Momenteel werkt ze als strategisch consultant voor (middel)grote Nederlandse bedrijven en instellingen.

Cor Passchier architect en onderzoeker is opgeleid aan de Academie voor Bouwkunst te Tilburg. Is nu verbonden aan 'Passchier Architects and Consultants' (PAC). Naast een reeks publicaties gewijd aan het gebouwde erfgoed in Indonesië, deed hij onderzoek in Bandung (monumentenlijst en geschiedenis van de stadsontwikkeling), nam hij deel aan het Indonesische/ Nederlandse team van architecten (Han Awal, Budi Lim, Cor Passchier) betrokken bij de restauratie van het huis de Klerk in Jakarta en was hij actief in de ontwikkeling van een masterplan voor noord-Jakarta, met name het behoud en integratie van gebouwde erfgoed. Thans is PAC de counterpart van de Indonesische Non-Gouvernementele Organisatie 'Pusat Dokumentasi Arsitektur' (PDA) in deze bilaterale samenwerking worden projecten geëntameerd op het gebied van inventarisatie en documentatie van gebouwd erfgoed.

Drs. Pauline K.M. van Roosmalen volgde een opleiding kunst- en architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na als freelancer en staffid van het Stimuleringsfonds voor Architectuur in Rotterdam gewerkt te hebben, trad ze in januari 2000 als promovenda in dienst bij de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit in Delft. Na het overlijden van prof. dr ir F.W. van Voorden rondt zij thans haar proefschrift af onder leiding van prof. dr ir V.J. Meijer en dr C. Wagenaar.

Drs. C.J. van Dullemen: 1980 Frederik Muller Academie Amsterdam: Muziekbibliothecaris. 1988 Rijks Universiteit Leiden: Kunstgeschiedenis & Klassieke Archeologie. 2001 Erasmus Universiteit Rotterdam: Kunstmanagement. 2003 Universiteit Utrecht: Voorbereiding proefschrift: C.P. Wolff Schoemaker, Architect in Nederlands-Indië. Promotor: Prof. Dr. K. Ottenheym. Maakt en organiseert kunst en cultuurprojecten voor het voortgezet onderwijs.

Ir. J.A.M. (Hans) Schiebroek is sinds 1989 werkzaam als project-ingenieur van de Stichting Thomas Bouwprojecten. Deze geheel op vrijwilligers drijvende organisatie stelt zich tot doel kansarme kinderen, vooral meisjes, de gelegenheid te bieden om onderwijs te volgen teneinde meer mogelijkheid te hebben voor een aanvaardbaar bestaan. Counterpart is de voornamelijk in het onderwijs werkzame Zuid-Indiase *Franciscan Sisters of St. Joseph*. Omdat van locale aannemers gebruik wordt gemaakt, profiteert ook de plaatselijke economie ervan. In vijftien jaar zijn inmiddels 51 projecten gerealiseerd, vier projecten zijn in uitvoering.

Drs. Marion Peters (e-mail: mhpeters@xs4all.nl) maakte samen met de fotograaf Ferry André de la Porte verschillende reizen door India om daar het Nederlands erfgoed op te sporen en vast te leggen. Met foto's die hiervan het resultaat waren opende het Rijksmuseum Amsterdam in 2002 het VOC-jaar. Hun boek *In steen geschreven. Leven en sterven van VOC-dienaren op de kust van Coromandel in India* (Amsterdam 2002) werd als beste in 2004 bekroond met de tweejaarlijkse Linschoten-penning. Peters hoopt dit jaar aan de Universiteit van Amsterdam te promoveren op de wetenschappelijke activiteiten van de zeventiende-eeuwse Amsterdamse burgemeester en VOC-bewindhebber Nicolaes Witsen (1617-1741).

Paleizen

VOOR PRINSEN EN BURGERS

NEDERLANDSE ARCHITECTUUR VAN DE 18DE EEUW

De Nederlandse architectuur van de 18de eeuw is een goed bewaard geheim.

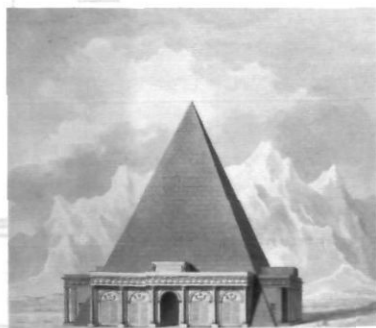
Slechts liefhebbers weten dat bijvoorbeeld het Paleis Lange Voorhout in Den Haag en het merendeel van de grachtengevels in Amsterdam uit de 18de eeuw stammen.

In de tentoonstelling *Paleizen voor prinsen en burgers* wordt de rijkdom van de 18de-eeuwse architectuur in beeld gebracht.

Aan de hand van aansprekende thema's als smaak, onderwijs en opleiding, comfort en luxe en papieren architectuur, worden verschillende aspecten van de 18de-eeuwse architectuur belicht die niet alleen inzicht geven in de bouwpraktijk, maar ook in de sociaal-economische en politieke aspecten van die architectuur. De talrijke maquettes van onder andere het Maagdenhuis, het Teyler's Hofje, feesttempels, molens en sluizen bieden een 'ruimtelijke rondleiding' door de architectuur van deze periode.

Architectuurtekeningen, onder andere tekeningen van het Amsterdams Grachtenboek, boeken, prenten en voorwerpen geven de bezoeker inzicht in de theorie en praktijk van het 18de-eeuwse bouwen.

Rijksmuseum Twenthe
Enschede

24 september 2005 t/m 15 januari 2006

Museum voor oude en moderne kunst

Lasondersingel 129-131 7514 BP Enschede T 053 4358675

dinsdag t/m zondag en feestdagen, 11.00 – 17.00 uur nieuwjaarsdag en eerste kerstdag gesloten

